

KOHLBRUGGE-reeks

Onder redactie van
dr. W. Balke
dr. S. Gerssen

- No. 1. Wat zegt Kohlbrugge over Genesis 3?
- No. 2. De blijde zondagsviering
- No. 3. De bron des levens
- No. 4. Kohlbrugge's uitleg van Psalm 1

Nieuwe serie:

Onder redactie van
dr. W. Balke
ds. J.K. Vlasblom

- No. 1. Gesprek over het zondvloedgebed
- No. 2. Is het ongeloofelijk dat God de doden opwekt?
- No. 3. Kohlbrugge als prediker en pastor in zijn brieven 1
- No. 4. Kohlbrugge als prediker en pastor in zijn brieven 2
- No. 5. Johannes Wichelhaus

Prof. dr. W. Balke

Johannes Wichelhaus
(1819-1858)

Hoogleraar te Halle
en vriend van dr. H.F. Kohlbrugge

Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer

Inhoud

1. Inleiding	1
<i>Inleiding - Het geheim van de invloed - Geen mode-theologie</i>	
2. Het kerkelijk en geestelijk klimaat in het begin van de 19e eeuw in Duitsland	3
<i>De tijd van de restauratie - Het rationalisme - Het Piëtisme en het Réveil - Schleiermacher</i>	
3. De "Union"	7
<i>De invoering van de "Union" door de koning van Pruisen - Het verzet tegen de "Union"</i>	
4. In Wuppertal	9
<i>In Wuppertal - Gottfried Daniel Krummacher - Voedingsbodem voor Kohlbrugge's prediking</i>	
5. Afkomst en familie	12
<i>Mettmann - Elberfeld - Naar Bonn</i>	
6. Studie te Bonn	14
<i>De faculteit in Bonn - Karl Immanuel Nitzsch - Karl Heinrich Sack</i>	
7. Kontakt met Kohlbrugge	16
<i>Het eerste kontakt met Kohlbrugge - Ontmoeting in Utrecht - De weg van Kohlbrugge - De weg van Wichelhaus</i>	
8. Studie te Berlijn	19
<i>De universiteit te Berlijn - Bij Oom Friedrich Strauß - Ernst Wilhelm Hengstenberg - August Neander - Pectoraal-theologie - Belangstelling voor de archaeologie - De 20ste verjaardag van Wichelhaus</i>	
9. Licentiaatsexamen te Bonn	25
<i>Weer terug in Bonn - De eed op de kerkelijke symbolen - Naar Halle</i>	
10. De faculteit in Halle	28
<i>De faculteit in Halle - Tussen de rationalisten en de opwekkingstheologen - De curator van de universiteit: dr. Pernice - De belangrijkste figuur: F.A.G. Tholuck - Kohlbrugge waarschuwt Wichelhaus voor Tholuck - Julius Müller - H.E.F. Guericke - Hermann Hupfeld - J.K. Thilo - Heinrich Leo</i>	
11. Promotie en habilitatie	36
<i>Het proefschrift over Eusebius afgewezen - Nieuwe dissertatie - G.A. Meier - Verslag aan prof. Hengstenberg - Habilitatie - Gelukwens van minister Eichhorn</i>	

Ontwerp omslag: Mirella Dijkerman, Den Haag

ISBN 90 239 0782 5

NUGI 636

© 2000 Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer
Vereeniging tot Uitgave van Gereformeerde Geschriften,
Amsterdam

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

12. Privaat-docent in Halle	42
<i>Eenzame positie - Reis naar Engeland</i>	
13. Eindelijk hoogleraar in Halle	44
<i>De hoogleraarshoofding - Tegenwerking van de faculteit</i>	
<i>- Het optreden van Minister Von Raumer</i>	
14. Huwelijk	48
<i>Huwelijk met Pauline Seyler - Financiële moeilijkheden - Opnieuw naar Berlijn - De vreugde - Het jonge geluk in Halle - Het salaris</i>	
<i>- Het meeleven van Kohlbrugge - Uitnodiging aan Kohlbrugge</i>	
15. Het studentenleven te Halle	59
<i>Het niveau van het studentenleven</i>	
16. De studentenverenigingen in Halle	60
<i>De Salingers en Wingolf - Een derde groep - Het advies van Kohlbrugge</i>	
17. Omgang met studenten	62
<i>Wichelhaus: een priesterlijke figuur - Voor de praktische scholing naar Elberfeld - Böhl en Locher - Böhl en het studentenleven - Wichelhaus op vakantie in Friedrichroda</i>	
18. Collegium Reformatum	69
<i>Het "Collegium Reformatum" in Halle</i>	
19. De colleges van Wichelhaus	70
<i>Degelijke voorbereiding vanuit de heilige Schrift - Het stellen van de juiste vragen</i>	
20. De leerlingen van Wichelhaus	73
<i>De leerlingen uit Zwitserland - Locher en Böhl - De familie Zahn in Giebichenstein en hun zoons - Onze jonge vriend Hesse - De brief van Tschanter - De overige studenten</i>	
21. De theologie van Wichelhaus	81
<i>Exegese en dogmatiek - Bijbelse dogmatiek - De theologische methode</i>	
22. De laatste ziekte en het sterfbed van Wichelhaus	85
<i>Het nabije einde - De begrafenis in Elberfeld - Kohlbrugge aan Pauline - Condoleantie van dr. Pernice - In memoriam van een student</i>	
23. De geschriften van Wichelhaus	91
<i>De wetenschappelijke nalatenschap van Wichelhaus - Dr. Adolph Zahn en de uitgave van de geschriften van Wichelhaus - Secundaire literatuur over Wichelhaus</i>	
24. Epiloog	94
Index van namen	95

1. Inleiding

Inleiding

Het behoort tot de merkwaardige levensgang van Kohlbrugge, aan wie in ons land kansel en kathedra werden geweigerd - immers de mens wikt, maar God beschikt - dat twee van zijn leerlingen academische kathedra gingen bezetten, nl.: Johannes Wichelhaus aan de universiteit te Halle en Eduard Böhl aan de universiteit te Wenen; en dat velen van hun leerlingen terecht kwamen op de kansels in Duitsland, Nederland, Zwitserland, Oostenrijk, Bohemen en Moravië en zelfs Amerika. Kohlbrugge vertelt aan Wichelhaus met een zekere verbazing, dat in Jamaica¹ zwarte hulppredikers voorlezen uit de engelse vertalingen van zijn preken. Zo ontving de invloed van Kohlbrugge een Europese, zelfs een Atlantische horizon.

Het geheim van de invloed

Maar daarmee is het geheim van deze invloed niet verklaard. Die ligt in de inhoud van de boodschap zelf. Een boodschap, die door vele tijdgenoten met bijtende spot en verachting werd bejegend en voor "niet-wetenschappelijk" werd verklaard en daarmee als zodanig voor hen afgedaan had. Tegenover de theologie van de rede en de deugd enerzijds en van de vrome mens anderzijds heeft Kohlbrugge het opgenomen voor de boodschap van de vrije genade alleen. Karl Barth heeft aan Kohlbrugge de hand gereikt: "Genade staat ons geen ledigheid toe, geen neutraliteit, niet om aan de kant te blijven staan. Genade laat ons geen verontschuldiging door onze onmacht, door onze onwaardigheid en zonde, laat staan door notoire ervaren teleurstellingen in andere mensen, door allerlei belevenissen, door nog zo gerechtvaardigde verbittering tegen ons kerkelijke en wereldlijke milieu. Genade heeft dat alles immers allang bedacht."² Het fascinerende van de theologie van Kohlbrugge ligt daarin dat hij door zijn radikaliteit tegenover de wet de mens een onvermoede en voor het verstand onverdragelijke vrijheid onder de belofte van de verkiezing biedt, die zich bevrijd weet van elk religieus gestumper en geworstel om hetzij in ethische hetzij in politieke zin zelf iets op te bouwen wat op niets

¹ Briefe von dr. H.F. Kohlbrügge... an Johannes Wichelhaus... herausgeg. J.J. Langen (Elberfeld 1911), 131.

² K. Barth, *Die Botschaft von der freien Gnade Gottes*, 8v.

uitloopt, omdat men tenslotte toch weer op genade alleen aangewezen is.

Geen mode-theologie

Het blijkt dat de mode-theologie heel snel veroudert, maar dat de boodschap van de genade, en dat is het hart van de reformatie en van de H. Schrift, altijd nieuw blijft. In het revolutiejaar 1848 klaagde zijn oudere collega Tholuck in Halle aan Wichelhaus, dat het nu met de theologie gedaan was. Waarop Wichelhaus reageerde: "Integendeel, nu begint juist de echte theologie!"³ En toen Wichelhaus eens op bezoek was in een pastorie (het was bij de oude ds. Zahn in Giebichenstein bij Halle waar Kohlbrugge zelf na de dood van Wichelhaus ook op bezoek geweest is) en er gesproken werd over het christendom, veroorloofde hij zich de merkwaardige laconieke opmerking: "Ik heb geen christendom, maar een levende Christus."⁴ Dit zelfbesef is tekenend. Kohlbrugge en in zijn voetspoor Wichelhaus zijn zich bewust nieuwe wegen te gaan. Kohlbrugge zei zelf een standpunt in te nemen dat niemand voor hem, behalve misschien Luther, die hij een enkele maal uitzondert, heeft ingenomen.⁵

2. Het kerkelijk en geestelijk klimaat in het begin van de 19e eeuw in Duitsland

De tijd van de restauratie

Na de Franse tijd en de val van Napoleon kwam er een tijd van reactie in heel Europa. De verdreven vorsten keerden weer terug op hun troon en wilden het monarchaal absolutisme eenvoudig weer voortzetten. Tegen de revolutionaire beweging, die doorklonk in de leuzen van de Franse revolutie: vrijheid, gelijkheid en broederschap, kwam nu een periode van restauratie. De strijd tegen het goddeloze Frankrijk was tevens een strijd tegen de geest van het ongeloof en een manifestatie van de vrome Duitse volksziel. Dit was vaak niet veel meer dan een religieus gekleurd, romantisch patriottisme. Ook tegen deze achtergrond moet men de opwekkingsbewegingen in Duitsland zien. Maar de tijd laat zich niet terugzetten. De strijd ging verder tegen de doorverking van de Verlichting.

Het rationalisme

Het rationalisme (van ratio = rede, verstand) en met name de filosofie van Immanuel Kant had zich krachtig laten gelden en zijn kille adem over het kerkelijk leven laten gaan. De menselijke rede was de alles beheersende godin. Het was wel een levendige tijd. Maar het was geen geest van leven. De kerk zoals altijd werd wereldgelijkvormig en bijna geheel door de tijdgeest aangestoken. De grondwaarheden van het evangelie werden verloochend. In geloofszaken was ieder zijn eigen rechter. Het christendom was enkel moraal geworden, een religie van braafheid en burgerlijke deugden. De bijbel was niet meer de openbaring van God en moest plaats maken voor de theologie der rede. De aanhangers van de Verlichting maakten jacht op alles wat naar openbaring zweemde. Zij plunderden de bijbel en ontwijdden het christendom. Wie zich tegen hen durfden te verzetten en de waarheid in bescherming namen en openlijk voor het christendom uitkwamen, werden door de "verlichten" en hun metgezellen voor dwepers en domkoppen uitgemaakt, opdat de anderen des te meer plunderen en roven konden.⁶ Men had grote afkeer van belijdenisformules en was tevreden met een goeddelijke godsdienst. Uit de gezangboeken van die tijd blijkt, dat vooral liederen over moraal en over de

³ Joh. Wichelhaus, *Die Lehre der heiligen Schrift... nebst Mitteilungen aus seinem Leben* herausgeb. A. Zahn, 3e Aufl. (Stuttgart 1892), 41.

⁴ Joh. Wichelhaus, *Die Lehre der heiligen Schrift*, 34.

⁵ J.C.S. Locher, *Kohlbrugge en de Afscheiding* (Amsterdam 1934), 21.

⁶ Zie: F.A. Hasenkampf, *Die verdunkelnde Aufklärung*.

natuur zeer geliefd waren. Op het Kerstfeest werd gepreekt over verpleging van kraamvrouwen, op Pasen over de tekenen van schijndood of over het nut van vroeg opstaan. Het Avondmaal werd uitgedeeld met woorden als: "Geniet dit brood. De geest van aandacht ruste op u met zijn volle zegen. Geniet een weinig wijn. Kracht tot deugd ligt niet in deze wijn. Die ligt in u, in de godsleer, in God."

De krachten van idealisme en liberalisme - door de Verlichting ontketend - waren nog lang niet uitgewerkt; die hadden zich integendeel verbreid door alle landen van Europa. De geniale Berlijnse wijsgeer Hegel (1770-1831) vertolkte het idealisme. Hij zag al het bestaande als een moment in het eeuwige ontwikkelingsproces: de evolutie van Geest, de wereldrede. Beroemd is zijn woord: "wat redelijk is, dat is werkelijk; en wat werkelijk is, dat is redelijk." Dit gaf aan zijn stelsel een conservatieve tendens. Hegel was de wijsgeer van de restauratie. Het christendom waardeerde hij als de hoogste vorm van religie, maar in wezen was hij pantheïst.

Het Piëtisme en het Réveil

Tegenover de geest van de Verlichting stond de beweging van het Piëtisme. In Halle was deze beweging al in de 18de eeuw vertegenwoordigd door Georg Christian Knapp (1753-1825), hoogleraar en directeur van de Franckesche Stichtingen. In de 19e eeuw zien wij het Piëtisme herleven in de vorm van Romantiek en Réveil.

Wichelhaus evenals Kohlbrugge voelde zich van de reformatoren het meest tot Luther aangetrokken, hoewel zij alle hervormers als hun geloofsgenoten zagen. Dat de heersende theologie in Halle / Wittenberg zo ver van Luther was afgeraakt, was voor Wichelhaus een grote smart. Vaak zei hij: "Ook zoals A.H. Francke de Schrift beschouwde en zoals hij met de studenten omging, zo wil ik het ook graag doen."⁷ In het Piëtisme van Francke onderkende hij dezelfde geest des geloofs.

Schleiermacher

In deze lijn van de opwekking en de romantiek stond Friedrich Schleiermacher (1768-1834). Hij werd geboren te Breslau en had

zijn eerste opleiding bij de Herrnhutters. Hij studeerde in Halle maar hij kon niet aarden in het rationalisme, dat in die tijd in de universiteit aldaar de toon aangaf. Als predikant te Berlijn kwam hij in aanraking met de Romantici als Fr. Schlegel († 1829). Hij schreef in 1799 zijn boek *Reden über die Religion an den Gebildeten unter ihren Verächtern*⁸ en werd daardoor beroemd. Hij koos partij tegen de rationalisten: "Deze zijn steeds nog de heersende partij, zij (de geletterde verachters) en wij (de vromen) een klein hoopje."⁹ Tot die vromen rekende hij zichzelf, omdat de godsdienst in zijn gemoed woonde. Godsdienst is een ervaring, een heilig instinct, de teerste bloem der fantasie, zin en smaak voor het oneindige, te midden van het tijdelijke en van het eindige mensenleven; de wortel ervan ligt in het menselijk gemoedsleven en de zetel ervan is dus het gevoel. In 1821 trad Schleiermacher, inmiddels hoogleraar aan de nieuw opgerichte universiteit te Berlijn, op met zijn *Der Christliche Glaubenslehre nach den Grundsätzen der evangelischen Kirche in Zusammenhange dargestellt* (= de christelijke geloofsleer naar de beginselen van de evangelische kerk in samenhang uitgebeeld). De dogmatiek is een wetenschappelijke beschrijving van het religieuze leven der gemeente. De zetel der godsdienst is het gevoel en hij noemt dat nu het onmiddellijk bewustzijn der absolute afhankelijkheid van God. In Jezus Christus woonde dit Godsbewustzijn in absolute kracht. In de mens wordt het ten onder gehouden en gebroken door het lagere en zinnelijke bewustzijn. Zo ontstaat de zonde. Gods heiligheid getuigt echter in het geweten van de zondaar. Nu wordt door Christus, die door het van hem uitgaande leven de wereld verlost, in zijn gelovigen het Godsbewustzijn, dat door het zinnelijke bewustzijn gebonden is en daarom verlossing nodig heeft, vrijgemaakt. Door het werk van Christus, wiens godheid Schleiermacher aannam, maar wiens praeëxistentie en werkzaamheid in heerlijkheid hij verwierp, wordt het werk van de schepping voltooid. Door gemeenschap met Hem worden wij nieuwe schepselen. Dit is de wedergeboorte. Die bestaat in de bekering, d.i. berouw, en geloof in de zin van het willen aannemen

⁸ Gesprekken over de godsdienst met de ontwikkelden onder haar verachters.

⁹ Dezen (= de rationalisten) zijn altijd nog het heersende deel, zij (de ontwikkelde verachters) en wij (de vromen) een klein aantal.

⁷ Joh. Wichelhaus, *Die Lehre der heiligen Schrift*, 166.

van de "Impulse Christi." Het leven der wedergeboorte openbaart zich in de heiliging, d.w.z. in voortdurende strijd tegen de zonde en in het streven om Christus na te volgen, die in ons de goede werken werkt. De gelovigen in Christus verenigen zich in de kerk, die door de Heilige Geest wordt geleid. Die is geen afzonderlijk hoger wezen, maar een werkzame, geestelijke kracht, die van Christus uitgaat. Schleiermacher was een man van een diep religieus gevoel, die geprobeerd heeft het christelijk geloof vrij te maken van de dogmatische omhulselen, die de toets van de moderne kritiek niet konden doorstaan. Schleiermacher richtte zich tegen de repristi-natiezucht van de orthodoxie én tegen de verstandstheologie van het rationalisme. Hij stierf in 1834 na met de zijnen het Heilig Avondmaal gevierd te hebben. Zijn collega Neander zei van hem: "Vandaag is de man gestorven, naar wie men een nieuw tijdperk in de theologie zal dateren."

3. De "Union"

De invoering van de "Union" door de koning van Pruisen

De restauratie in het begin van de 19e eeuw bracht ook de kerk weer in aanzien. De kerk werd gezien als de draagster van gezag en overlevering en zoals zo vaak profiteerde de roomse kerk het meest van deze nieuwe situatie. Maar ook in het protestantisme ontstond er een opleving in de kerk. In 1817 werd het geboorte-uur van de hervorming alom herdacht en deze herdenking gaf verschillende impulsen tot vernieuwing. De koning van Pruisen vond, dat het nu uit moest zijn met de twist en tweedracht tussen Lutheranen en Hervormden en hij voerde in 1817 de zogenaamde "Union" in, de vereniging van beide kerken in één kerkverband. Op 27 september 1817 verscheen een kabinetsorder, die door de hofpredikant en vertrouweling van de koning, R.F. Eylert (1770-1852), geredigeerd was overeenkomstig de gedachten, die door de koning zelf waren aangegeven. De Lutherse en Hervormde kerken, die gescheiden waren door hun confessie, kerkorde en liturgie moesten tot één Evangelische kerk verenigd worden, die de hoofdzaak van het christendom, waarin de verschillende confessies eens waren, zou handhaven tot de eer van God en tot heil van de kerk. "Zulk een waarlijk godsdienstige vereniging van de beide, nog slechts door uiterlijke onderscheidingen gescheiden Protestantse kerken, is overeenkomstig de grote bedoelingen van het christendom; zij beantwoordt aan de eerste opvattingen van de hervormers; zij ligt in de geest van het protestantisme; zij bevordert de kerkelijke zin; zij is heilzaam voor de huiselijke vroomheid; zij wordt de bron van vele nuttige, dikwijls slechts door het onderscheid van de confessies tegengehouden verbeteringen in kerken en scholen."

Het verzet tegen de "Union"

De koning verwachtte dus heel veel van deze "Union". Maar het werd een mislukking, omdat deze "Union" evenals ten onzent "Samen op Weg" van bovenaf opgelegd werd en niet van onderaf begeerd. Vooral de zogenaamde "Agenda", die door de koning zelf werd samengesteld uit verschillende liturgische formulieren uit de 16e eeuw, ontmoette zeer veel tegenstand. De basis voor deze "Union" was niet een nieuw oecumenisch besef, een begrip voor de gemeenschappelijke oorsprong in de boodschap van de reformatie. Integendeel, de verschillende stromingen, die vanuit de achttiende

eeuw zich tot in de negentiende eeuw lieten gelden, zoals de Verlichting en het Piëtisme hadden - hoe verschillend ook - één ding gemeenschappelijk: onverschilligheid voor het dogma en de leer van de kerk. Het bleef voor velen onzeker en onduidelijk of de "Union" slechts een organisatorische eenheid bedoelde of ook een eenheid in belijdenis. De poging om de kerken van beide confessies te verenigen hebben slechts in enkele landen een resultaat van betekenis gehad. In Pruisen bijvoorbeeld, waar de "Union" door de koning zelf werd verordend bleef de "Union" een wankel gebouw, terwijl naast de geünieerde kerken de beide anderen bleven bestaan en op de verschilpunten juist nog sterker de nadruk legden.

Men kan nauwelijks meer navoelen hoeveel emoties de "Union" heeft opgeroepen. Ook in Halle, waar Wichelhaus later zijn plaats zou vinden, werd hierover heftig strijd gevoerd op de kansels tot in de studentenkroegen. Men ging aan de ene kant stevig tekeer tegen "het papieren paleis van de Union" en kwam op voor een "onvervalst Lutherdom", aan de andere kant was de "Union" het wondermiddel bij uitstek voor alle kwalen van de kerk.

Zodoende heeft de "Union" evenals "Samen op Weg" veel strijd en weinig zegen opgeleverd. Het resultaat was, dat sinds de invoering van de "Union" met de "Agenda", die door de koning werd opgelegd, er in plaats van twee nu drie soorten kerken waren: Lutherse, hervormde en "geünieerde" kerken.

4. In Wuppertal

In Wuppertal

Voorals in Wuppertal was men zeer gehecht gebleven aan de gereformeerde belijdenis, die van daaruit tot in Oost-Duitsland meer in ere kwam. De liefde voor de Heidelberger Catechismus werd hier nog gevonden en bevorderd door G.D. Krummacher (1774-1837)¹⁰ van Elberfeld en zijn neef F.W. Krummacher (1797-1868) te Barmen, die later als hofpredikant te Potsdam een voorstander van de "Union" werd.

Gottfried Daniel Krummacher

Voorals van Gottfried Daniel Krummacher ging een geweldige stoot uit tot een opwekking. Van heinde en ver kwamen mensen om deze begenadigde prediker te horen. De kerken konden de toestromende menigte niet bevatten. In zekere zin heeft G.D. Krummacher het fundament gelegd waarop later Kohlbrugge verder bouwen kon. Ook voor Krummacher stond de rechtvaardiging van de goddeloze door het geloof alleen centraal in de prediking. De gelovigen zijn vrij van straf en wel van rechtswege. Gods Zoon heeft voor ons aan het kruis de straf en het gericht van God over onze zonde gedragen. Indien zelfs de wereldlijke overheid de misdaad niet tweemaal straft, hoeveel te minder is dit van Gods gerechtigheid te verwachten?

Dat was een nieuwe en bevrijdende boodschap in een kerk die van links en rechts door moralisme beheerst werd. Dat was troost voor de gewetensnood van velen. En deze prediking van de rechtvaardiging bleef niet zonder vrucht. Zou Christus hén in de zonde verder laten leven, die Hij daarvan bevrijd en losgekocht heeft?

Krummacher heeft op velen een diepe indruk gemaakt. Zelfs de marxist Friedrich Engels getuigt daarvan. Engels vertelde, dat Krummacher een man was van zo merkwaardige zeden, dat 1000 anekdoten over hem circuleerden, waarnaar men hem voor een

¹⁰ Gottfried Daniel Krummacher is vooral bekend door zijn *Die Wanderungen Israels durch die Wüste nach Kanaan. In Beziehung auf die innern Führungen der Gläubigen beleuchtet in einer Reihe von 91 Predigten* (Neukirchen 1900). Krummacher had daar twee jaar lang over gepreekt.

curieuze zonderling of een hartelijke grove man moest houden.¹¹ Zo kwam eens een kandidaat in de theologie bij Krummacher en vroeg hem naar de betekenis van een moeilijke tekst in de bijbel. Krummacher zei kortaangebonden: "Die begrijp ik ook niet." De kandidaat wierp hem tegen: "Waarom staan er dan zulke plaatsen in de bijbel?" Krummacher zei: "Opdat zulke lieden als U er een bent, zich de hoornen daaraan afstoten." Eens kwam Tillmann Siebel uit Siegen te voet naar Elberfeld om Krummacher te horen. Toen hij na de dienst aan iemand vroeg waar Krummacher woonde, waarschuwde deze hem: "Gaaf U er niet naartoe. Hij is in staat om U de deur te wijzen." Maar dat deed Krummacher niet. Hij was een echte zielzorger en herkende in Siebel het oprechte heilsverlangen. Hij ontving hem gastvrij en sprak met hem over de weg tot het eeuwige leven. En er ontstond tussen beiden een diepe vriendschap. En door Siebel kwam het ook in het Siegerland tot een opwekking en daaraan nam Krummacher hartelijk deel. Het was aangrijpend toen Siebel kort voor de dood van Krummacher hem met enkele medestanders een laatste bezoek bracht. Het gesprek ging op de wijze van Bunyan's *Pelgrimsreis* over de poort des hemels en bij het afscheid gaf Krummacher zijn bezoekers een haast apostolische zegen.

Voedingsbodem voor Kohlbrugge's prediking

Krummacher bewerkte twee dingen: door zijn verzet tegen de "Union" werd de kiem gelegd voor een gemeente, die niet met de "Union" meeging en zich niet aan de opgelegde "Agenda" onderwierp en er ontstond een voedingsbodem voor Kohlbrugge's prediking. In 1835 zocht de regering van Pruisen vanuit Berlijn ook in Wuppertal de "Union" door te voeren, doch hier ontstond aanvankelijk bij de Hervormden heftig verzet. Toch wist men tot een overeenkomst te komen. De predikanten namen eindelijk, toen zij zagen dat de kracht tot volharding in de tegenstand ontbrak, met de meerderheid van de leden der gemeente de "Union" aan, doch onder het voorbehoud, dat zij zich aan de "Agenda" zouden houden in zoverre deze overeenkwam met het wezen van de hervormde liturgie. Zo werden vele "Reformierte Gemeinden" opgelost in de landskerk. Toch waren er ook die zich bleven verzetten, waaronder de invloedrijke gebroeders Von der Heydt,

die niet wilden dat de hervormde gemeente in de "Union" zou opgaan en het zelfstandig voortbestaan van de hervormde gemeente wensten. Zo ontstond in 1847 de "Niederländisch Reformierte Gemeinde", die in dr. H.F. Kohlbrugge een zeer krachtige persoonlijkheid tot haar eigen herder en leraar kreeg. Maar voordat Kohlbrugge definitief naar Wuppertal kwam, was Wichelhaus al bij hem in Utrecht geweest. En sinds die eerste ontmoeting waren zij blijvend met elkaar verbonden.

¹¹ Zie: Friedrich Engels, *Briefe aus dem Wuppertal*.

5. Afkomst en familie

Mettmann

Johannes Wichelhaus werd 13 januari 1819 te Mettmann geboren. Zijn vader, eveneens Johannes Wichelhaus, stond als predikant te Mettmann en was bekend geworden door de uitgave van zijn preken over de 7 brieven aan de Klein-Aziatische gemeenten in de Openbaring van Johannes. Zijn moeder was Wilhelmine von der Heydt. Beide ouders behoorden tot aanzienlijke en zeer kerkelijk meelevende families in Elberfeld, waarvan meerdere leden zich met het bankiersbedrijf bezig hielden en later steunpilaren vormden van Kohlbrugge's gemeente te Elberfeld.

Vader Wichelhaus werd aanvankelijk opgeleid voor het bankbedrijf van zijn vader en hij heeft ook als zodanig gewerkt, maar toch werd hij later overeenkomstig de bijzondere wens van zijn moeder theoloog. Vader Wichelhaus bracht toen eerst een jaar door bij de bekende predikant Gottfried Daniël Krummacher te Wülfrath en werd door hem voorbereid voor de universitaire studie, die hij volbracht eerst te Marburg van 1812-1814 en daarna te Tübingen. Zijn eerste standplaats als predikant werd Mettmann in 1816. En dat werd de geboorteplaats van onze Johannes waar hij ook zijn prille jeugdjaren doorbracht in de pastorie met de heerlijke tuin. Hij was de oudste van vijf kinderen. Zijn zuster Maria Wichelhaus trouwde met de koopman Emil Springmann in Liverpool; zij werd daar moeder van 9 kinderen. Zijn zuster Hulda Wichelhaus werd de vrouw van dr. Busse, een rechter in Keulen; zij kreeg 2 kinderen. Zijn zuster Anna Wichelhaus was met de rechter Meineke in Berlijn gehuwd; zij had 1 zoon. De enige broer Daniël Wichelhaus trouwde met Clotilde Rurmann uit Elberfeld en ging ook naar Engeland. Zij hadden een gezin van 8 kinderen.

Elberfeld

Vader Wichelhaus nam in 1823 het beroep aan naar Elberfeld waar hij predikant werd naast de bekende Gottfried Daniël Krummacher, die inmiddels van Wülfrath hierheen gekomen was. En zo kwam de jonge Johannes daar op het gymnasium, dat in die jaren over bekwame leerkrachten beschikte. Hij was een uitstekende leerling, maar ook het sportieve element ontbrak niet. Hij deed aan paardrijden, maakte bergtochten in de omgeving met zijn vrienden, en ging met hen zwemmen en 's winters schaatsen.

Naar Bonn

In 1834 ontving vader Wichelhaus een beroep naar Bonn. Hij nam dit beroep aan; het was een beslissing die viel in de tijd toen de kwestie van de "Union" en de "Agenda" de gemeente van Elberfeld in beroering bracht. In Bonn betekende hij veel voor de jonge Evangelische gemeente. De 15-jarige Johannes Wichelhaus bleef achter in Elberfeld tot 1835. Daarna bezocht hij nog anderhalf jaar het gymnasium in Bonn, waar hij zijn eindexamen behaalde met een schitterend getuigenis waarin vooral zijn vorderingen in de wiskunde geroemd werden.

6. Studie te Bonn

De faculteit in Bonn

De jonge Wichelhaus ging nu theologie studeren, eerst in Bonn (1836-1838) en daarna in Berlijn (1838-1840) en tenslotte zou zijn promotie plaats vinden in Halle.

De regering van Pruisen had in 1817 besloten, dat de nieuwe universiteit niet in Köln maar in Bonn gesticht zou worden. Deze werd op 18 oktober 1818 opgericht, maar begon eerst in 1819. De universiteitsstatuten beperkten de academische vrijheid vanwege de Reactie destijds na de Napoleontische tijd. De evangelisch-theologische faculteit in Bonn was de eerste, die de "Union" van 1817 als het fundament van haar werkzaamheid aannam. In de eerste decennia interesseerden de meeste leden der faculteit zich voor de vorming van het geünieerde protestantisme in de zin van een consensus-Union.

Tijdens de eerste vier semesters, waarin hij met grote ijver aan de universiteit van Bonn studeerde, ontmoette Wichelhaus de hoogleraren Bleek, Nitzsch, Sack en Redepenning, en de filosoof Fichte. Ook liep hij college bij de medicus Nasse.

Friedrich Bleek (1793-1859) was een evangelisch theoloog, leerling van De Wette, Neander en Schleiermacher. Hij was eerst privatdocent in Berlijn 1821 en kwam in 1823 als hoogleraar in Bonn. Van hem verschenen vele commentaren.

Karl Immanuel Nitzsch

De grootste invloed in de faculteit als mede ook in de "Rheinische Kirche" werd uitgeoefend door Karl Immanuel Nitzsch (1787-1868). Hij was hoogleraar te Wittenberg 1817, Bonn 1822 en Berlijn 1847; hij werd als een "Rheinische" kerkvader vereerd.¹² In Rheinland was hij vice-president van de provinciale synode. In nauwe aansluiting bij Schleiermacher, maar veel conservatiever en tegelijk speculatiever was Nitzsch een vertegenwoordiger van de zogenaamde "Vermittlungstheologie". Als man van de kerk was hij een van de ijverigste voorstanders van de "Union", die hij bedoelde in de zin van een werkelijke belijdenis-gemeenschap. Op de Generale Synode in Berlijn in 1846 bepleitte hij de invoering een nieuwe belijdenis voor de ordinatie. Hij publiceerde op het

¹² Hermann Klugkist Hesse, *Hermann Friedrich Kohlbrügge* (Wuppertal-Barmen 1935), 382.

terrein van de dogmatiek en van de praktische theologie. Van hem verscheen het *Urkundenbuch der evangelische Union* (1853). Samen met Sack redigeerde hij het *Monatsschrift für die Evangelische Kirche von Rheinland und Westfalen* sinds 1842 en samen met Neander en Julius Müller het *Deutsche Zeitschrift für Christliche Wissenschaft und Christliches Leben* sinds 1850.

Karl Heinrich Sack

Karl Heinrich Sack (1789-1875) was hoogleraar in Bonn sinds 1818 en daarnaast ook predikant in Bonn 1819-1834 en lid van de "Preußische Generale Synode". Sack was eveneens een typische vertegenwoordiger van de "Vermittlungstheologie", uitgaande van Schleiermacher bij wie hij studeerde, maar met sterke wending naar rechts. Samen met Nitzsch heeft hij zich sterk ingezet voor de "Union".

Men dient deze geestdrift van de leden van de Bonner faculteit voor de "Union" in gedachten te houden bij de moeilijkheden, die Wichelhaus later met deze faculteit zou krijgen.

7. Kontakt met Kohlbrugge

Het eerste kontakt met Kohlbrugge

Aan het einde van de tijd, die Wichelhaus aan de universiteit te Bonn doorbracht, raakte hij door zijn oom Karl von der Heydt bekend met de geschriften van dr. H.F. Kohlbrugge. Wichelhaus was ruim 15 jaar jonger dan Kohlbrugge. Hij leerde Kohlbrugge allereerst kennen door diens preken en door diens geschrift over Romeinen 7. Dat laatste werk heeft Wichelhaus voor zijn leven gestempeld.

Ontmoeting in Utrecht

Het was in 1842, Wichelhaus was toen 23 jaar en dus al enkele jaren theologie-student, dat hij, na een verblijf aan zee in de badplaats Scheveningen zee vanwege zijn zwakke gezondheid, een bezoek bracht aan Kohlbrugge in Utrecht. Het klikte onmiddellijk tussen beiden. Beiden waren bijzonder meester in de Oosterse talen: het Aramees, Arabisch, Babylonisch, Syrisch en Samaritaans. Bovendien had Wichelhaus zich reeds ontwikkeld als een uitstekend kenner van de kerkvaders, de patristiek, en van de kerk- en dogmengeschiedenis. Later komt Kohlbrugge herhaaldelijk in zijn brieven op deze eerste ontmoeting terug: 'Ik denk vaak daaraan, hoe wij samen zaten in Utrecht, en hoe toen alles naar het uitwendige nacht om ons heen was.'¹³

De weg van Kohlbrugge

Kohlbrugge was door de leerschool van bijbel en leven reeds "gevormd". Eerst was hem het licht opgegaan, dat Gods barmhartigheid van ons niet wijkt als we Hem met een gelovig hart aannemen. En later was het hem ten volle duidelijk geworden, dat wij ondanks die barmhartigheid Gods in ons zelf toch vleselijke mensen zijn en blijven; dat Gods wet echter geestelijk is. Uit die controverse had hij de volledige troost geput dat we wel met vreze en beven onze zaligheid kunnen bewerken, maar niet onze heiligheid. Maar in dat bewerken van onze zaligheid door Christus vast te grijpen in het besef van onze schuld, wordt ook de heiliging geschonken. Na dit hem van God gegeven inzicht in de evangelische boodschap van het heil aan mensen van het welbehagen, spreekt en schrijft en predikt hij dan en voortaan als

man met een profetisch gezag, die zich geroepen weet dat volle evangelie te moeten verkondigen aan allen die in zichzelf zijn vastgelopen en overtuigd zijn de heerlijkheid Gods, eigen zaligheid en heiligheid te moeten derven. Hij blijft dezelfde die hij door zijn van de Heilige Geest verkregen inzicht geworden is, al neemt hij toe in kennis van de Schrift en daarmee in kennis van God. Daarom is voortdurende Schriftstudie nodig. Het is een kennis die zetelt in hoofd en hart, die objectief geput wordt uit de Heilige Schrift en tot subjectieve zekerheid in wordt in onze geloofservaring. Met die kennis en in die zekerheid, en door voortdurend leed gelouterd, wordt Kohlbrugge dan tevens een kenner van het menselijk hart als maar weinigen. Hij leert Gods barmhartigheid steeds weer dieper doorgronden en juister verstaan, en kan daarom Gods doel en Zijn boodschap aan de mens, aan vertwijfelden steeds troostvoller doorgeven.

De weg van Wichelhaus

Wichelhaus daarentegen stond toen nog in het begin van zijn vorming tot getuige Gods. Hij was een jonge man met aanleg en met liefde tot de studie van het goddelijk geheimenis beziel. Hij had al getoond met grote zelfstandigheid tegenover de door zijn studie gerezen problemen te staan. Wichelhaus zegt zelf: "In de tijd, dat ik theologie studeerde, toen ik in de ongehoorzaamheid, in het verzet en de moedeloosheid van mijn hart doodziek terneerlag - toen is des Heren Woord tot mij gekomen in de prediking en in het woord van een getrouwe en waarachtige getuige der waarheid en heeft mij in het stof geworpen, mij overwonnen en gezond gemaakt. Ik moest echter spoedig gewaarworden, dat hetgeen om mij heen werd geleerd en gepredikt, niet dit Woord is; en hoe ik mijzelf ook wilde helpen, een uitweg te vinden, er was geen weg: ik moest of het éne haten en het andere liefhebben, of aan het éne mij vastklemmen en het andere verachten."¹⁴

Wichelhaus deed de goede keus, maar heeft ervaren wat hij enkele dagen na zijn 20e verjaardag, toen hij - inmiddels student te Berlijn - op zijn kamer zat, bij de gedachte aan het toekomstig beroep met een merkwaardige blik in de toekomst schreef, dat het ambt van een getuige van Christus "het ambt van grote

¹³ Briefe von dr. H.F. Kohlbrügge, 53.

¹⁴ Joh. Wichelhaus, *Die Lehre der heiligen Schrift*, 13.

beproevingen, van groot lijden, maar ook van grote belofte"¹⁵ is. De vriendschap met Kohlbrugge heeft de weg van Wichelhaus tot een lijdensweg gemaakt, omdat deze vriendschap hem ook deed delen in de vijandschap die Kohlbrugge veelvuldig ten deel viel. In de contacten met Wichelhaus was van meet af aan de gehele familie Kohlbrugge betrokken. Na zijn eerste bezoek stuurde Wichelhaus 5 kopjes en schotels, voor vader en moeder en de drie kinderen Kohlbrugge. Vaak komen de familiale omstandigheden ter sprake in de briefwisseling. En vaak gaat er een briefje van één van de kinderen mee in de brieven van Vader aan Wichelhaus.

De persoonlijke kennismaking was zodanig geweest, dat Wichelhaus zich in zijn brieven aan Kohlbrugge helemaal kan uitspreken en hem deelgenoot maakt van zijn persoonlijke strijd. Kohlbrugge is aanvankelijk uiterst voorzichtig in zijn reacties. Hij zegt tegen Wichelhaus, dat hij hem niet zo opeens uit de wirwar van zijn zelfbespiegelingen kan halen en dat hij hem nog niet genoeg kent om positief te oordelen en hem de spiegel voor te houden waarin Wichelhaus zijn beeld weerkaatst kan zien. Hij meent dat Wichelhaus wel de zondigheid van zijn hart kent en de nietigheid van de mens tegenover de heilige God, maar meer uit zelfverachting dan door een te pletter gelopen streven om aan Gods wet recht te doen. Zo stond het in het begin, maar al snel leerden zij elkaar steeds beter verstaan en ging de briefwisseling winnen aan diepte en intimiteit. In ieder geval is de aanraking met Kohlbrugge beslissend geweest voor de verdere ontwikkeling en studie van Wichelhaus.

¹⁵ Joh. Wichelhaus, *Die Lehre der heiligen Schrift*, 15.

8. Studie te Berlijn

De universiteit te Berlijn

Wichelhaus volgde niet zijn gehele studie aan één universiteit, maar ging volgens de Duitse gewoonte na een aantal jaren in Bonn gestudeerd te hebben nu zijn studie vervolgen in Berlijn.

De Friedrich-Wilhelms-Universität in Berlijn was in 1809 gesticht en geopend in oktober 1810. Het was het eerste resultaat van de nieuwe universiteitspolitiek van de regering in Berlijn, die organisch samenviel met de opbouw van Pruisen op het fundament van de nationaal liberale wereldbeschouwing.

De theoloog Schleiermacher en filosoof Fichte traden onmiddellijk op. Vervolgens Leopold von Ranke als historicus en Karl Ritter, de schepper van de wetenschappelijke geografie. Met de in 1821 in De Wette's vakante leerstoel benoemde G.Fr.A. Strauß kwam tot 1858 in tegenstelling tot Schleiermachers opvattingen een eigen leerstoel voor praktische theologie, terwijl het Oude Testament aan Hengstenberg was toevertrouwd.

Bij Oom Friedrich Strauß

In Berlijn woonde Wichelhaus eerst een tijd bij zijn oom Gerhard Friedrich Abraham Strauß (1786-1863), de eerste hofpredikant en hoogleraar in de praktische theologie.¹⁶ Strauß, wiens vrouw uit de Elberfeldse familie Von der Heydt stamde en een zuster was van Wichelhaus' moeder, behoorde evenals de Krummachers tot de opwekkingsbeweging in Wuppertal. Strauß was eerst predikant in Ronsdorf (Herzogtum Berg) 1809 en Elberfeld 1814. In 1822 kwam hij naar Berlijn als hofpredikant en "Domprediger" en tevens hoogleraar van de praktische theologie. Hij werd er ook "Oberkonsistorialrat" in 1836, lid van de "Oberkirchenrat" in 1850 en "Oberhofprediger" in 1850. Hij was een vertrouweling van de koning. Als afgezant van de koning onderhandelde Strauß in 1837 met Metternich over de vrije aftocht van de "Zillertaler" (Oostenrijk). Van zijn geschriften zijn bekend: *Glockentöne oder Erinnerungen eines jungen Predigers*, 3 delen (1812ff); *Das evangelische Kirchenjahr in seinem Zusammenhange* (1850) en *Abendklockentöne. Selbstbiografie* (1868).

¹⁶ G.F.A. Strauß was gehuwd met Johanna von der Heydt, een jongere zuster van Wichelhaus' moeder.

Ernst Wilhelm Hengstenberg

Ernst Wilhelm Hengstenberg (1802-1869), die aanvankelijk hervormd was, was in de "Union" de aanvoerder geworden van de strenge Lutheranen, totdat hij uiteindelijk ook door hen van ketterij beschuldigd werd. Hij was een groot geleerde, die zich geheel inzette voor de verdediging van de goddelijke autoriteit van de Heilige Schrift. Hij redigeerde sinds 1827 tot aan zijn dood in 1869 de *Evangelische Kirchenzeitung*, het orgaan van de orthodoxe partij om het oude geloof te verdedigen en de verlichting te bestrijden; het was een van de invloedrijkste bladen, dat ook in de Nederlandse Réveil-kringen aandachtig gelezen werd. Van dit blad is gezegd, dat wellicht nimmer een kerkelijk orgaan de geschiedenis van de kerk zo sterk beïnvloed heeft als dit. Hengstenberg verklaarde, dat het zich verdiepen in de Heilige Schrift de weelde van zijn arme leven was en dat hij ieder uur zegende, waarin hij zich kon buigen over de Psalmen. Hij was Wichelhaus persoonlijk zeer toegedaan.

Door de al te wilde kerkpolitiek van zijn *Evangelische Kirchenzeitung* en vooral door zijn strijd tegen de "Union" zwakte Hengstenberg ook zijn invloed af op de nieuwe universitaire benoemingen die nodig waren in zijn tijd. Schleiermacher vond in de protégé van Neander: Twesten (1835-1876) zijn opvolger, Marheineke in de ijverige voorstander van de "Unionspolitiek": K.I. Nitzsch (1846-1862), die overkwam uit Bonn. Nitzsch was ongetwijfeld de belangrijkste duitse vertegenwoordiger van de praktische theologie in de 19e eeuw.

August Neander

Wat de overige leden van Berlijnse faculteit betreft: August Neander (1789-1850), een vroom en vredelievend man, was een bekeerde Jood. In Berlijn doceerden in het midden van de vorige eeuw 24 hoogleraren van Joodse afkomst, die evenals Da Costa en Capadose in ons land, christen waren geworden. Neander, hij heette eigenlijk David Mendel en nam bij zijn doop een nieuwe naam aan. Neander (*neos andros* = nieuwe mens). Hij was van moederszijde met Moses Mendelssohn verwant; hij vond via Plato, Plutarchus en Schleiermacher de weg tot Christus. In Halle had Schleiermacher, in Göttingen G.J. Planck bijzonder grote invloed

op hem. In 1811 habilitteerde¹⁷ hij zich in Heidelberg in de Kerkgeschiedenis en werd hier in 1812 buitengewoon hoogleraar en vervolgens ordinarius in Berlijn in 1813, waar hij later in de kerk "Oberkonsistorialrat" en lid van het Brandenburgse Konsistorium (wij zouden zeggen: classis) was. In 1839 werd hij lid van de Akademie van wetenschappen. Zijn hoofdvak was de kerkgeschiedenis; daarnaast gaf hij ook college in de exegese (overwegend praktisch), dogmatiek, symboliek en sinds de dood van Schleiermacher ook ethiek.

Pectoraal-theologie

Neander stond sterk onder invloed van Schleiermacher, en bedreef het vak kerk- en dogmengeschiedenis als vroomheidsgeschiedenis, een strijd tussen de Geest van Christus en de geest van de wereld. Men spreekt ook wel van pectoraal-theologie vanwege de latijnse spreuk van Neander: *pectus est quod theologum facit* (= het is het hart, dat de theoloog maakt). De theologie was voor hem niet een zaak van het verstand alleen maar evenzeer van het hart. Hij noemde zich "recht gläubig, aber niet rechtgläubig" (oprecht gelovig maar niet rechtlijnig gelovig), zoals in ons land J.H. van de Palm zei: "rechtzinnig maar zonder stelselzucht of stijfzinnigheid."¹⁸ Zo bestreed hij de filosofie van zijn collega Hegel en tegelijk het confessionalisme van zijn collega Hengstenberg. Hij keerde zich dus evenzeer tegen de orthodoxie als tegen het rationalisme. Hij redigeerde samen met C.I. Nitzsch en Julius Müller het *Deutsche Zeitschrift für christliche Wissenschaft und christliches Leben*. Andere representanten van deze "Erweckungstheologie" komen straks nog ter sprake.

Wij bevinden ons met deze theologie der ervaring en van het vrome gemoed niet bij Kohlbrugge en ook niet bij het hart van de reformatie. Het oude onkruid, anders gezegd: de erfzonde van de in wezen roomse leer van de *gratia infusa* (= ingestorte genade), een erfzonde met name ook van het Piëtisme, is hier met de

¹⁷ Zich habiliteren betekent: het recht verkrijgen om aan een universiteit te doceren. Men kon zich dan als "privat-docent" vestigen.

¹⁸ Van der Palm zelf bekent zich tot de rechtzinnigheid, maar "zonder stelselzucht of stijfzinnigheid, die de verlichting der eeuw miskent; echt verdraagzaam zoals de heersende stroming", A. de Groot, *Leven en Werk van J.H. van der Palm* (Wageningen 1962), 167v.

handen te tasten. De theologie staat hier niet op de noemer van het oordeel van God, de bevrijdende boodschap van de rechtvaardiging van de goddeloze, maar op de noemer van de wedergeboren vrome mens.

Belangstelling voor de archaeologie

Wichelhaus studeerde vlijtig in Berlijn bij Neander, Hengstenberg en liep ook college bij de filosoof Steffens en de geograaf Ritter. Met de colleges van deze verschillende hoogleraren was de ijverige student Wichelhaus, die zeer naar vermeerdering van zijn kennis streefde, zeer ingenomen. Vanwege zijn belangstelling voor de archaeologie die al eerder in Bonn gebleken was, waren de colleges van de geograaf Ritter voor hem bijzonder interessant die hij, zoals hij schrijft *magna cum oblectatione* (= met het grootste genoegen), volgde. Wichelhaus heeft in Berlijn Schleiermacher zelf niet meer gehoord; deze overleed immers in 1834.

Ondanks alle nieuwe leermeesters was de invloed van Kohlbrugge op Wichelhaus overwegend en dominant. Hij bleef in correspondentie met Kohlbrugge en deze briefwisseling werd op vriendschappelijke en broederlijke wijze gevoerd. In de academische vacaties was er gelegenheid tot persoonlijke ontmoetingen. In dit contact vond Wichelhaus persoonlijk een verkwikking en wetenschappelijk een rijke bron van filologische, exegetische en theologische informatie.

De 20ste verjaardag van Wichelhaus

Op 24 januari 1839 vierde Wichelhaus in Berlijn zijn 20ste verjaardag. Hij schreef aan zijn ouders en familie hoe hij deze dag had doorgebracht. 's Morgens vroeg kwam eerst zijn neef Frits Strauß.¹⁹ "Deze bracht me in naam van zijn ouders de eerste gelukwensen." Spoedig volgde zijn broer Otto Strauß, "met rode

¹⁹ Friedrich Adolf (Fritz) Strauß (1817-1888), zoon van Gerhard Friedrich Abraham Strauß (1886-1863), werd veldprediker in Berlijn en 1859 buitengewoon hoogleraar in de theologie; vervolgens werd hij in 1870 hofpredikant in Potsdam en in 1872 superintendent en onderwijsinspecteur. Op zijn initiatief werd de Jerusalem-Vereniging opgericht. Van zijn hand verschenen: *Zephania Vaticinia* (1843); *Sinai und Golgatha, Eine Reise ins Morgenland* (1847); *Heerpredigten* (1858); *Trost am Sterbelager* (1865).

wangen, schitterende ogen, zeer enthousiast zoals hij zei vanwege de belangrijkheid van het feest en versierde mij met een ordeteken van zijn gunst." "Eerder nog was mijn hospes bedachtzaam en geheimzinnig gekomen en heeft mij een prachtige taart overhandigd, die door de bediende van de familie Strauß gebracht was in opdracht van 'Frau Pastorin Wichelhaus'. De middag heb ik bij de familie Strauß gepasseerd, waar ik vriendelijk en eervol werd ontvangen. De avond eindelijk heb ik doorgebracht bij L. die met mij op dezelfde dag zijn verjaardag viert, en samen dachten wij aan onze studententijd in Bonn, en hoezeer wij niet minder verhit waren door de kopbrekende ideeën van Nitzsch dan door de wonderen en indrukken van de schone natuur. Nipper heeft mij een scheermes cadeau gedaan, wat ik zeer nodig had. Van de familie Strauß heb ik een heel mooi geschenk gekregen: een zilver bestek, veel te mooi voor mij."

En dan komt in deze brief een aandoenlijke passage voor waarin Wichelhaus, die zo jong gestorven is zich uitspreekt over zijn toekomst. "Twintig jaren - het eerste derde deel van het leven, de eerste fase, waarvan er slechts drie aan de mens gegund worden als bedenktijd voor het antwoord op de grote vraag van ja of neen. XX jaren - twee kruisen, weliswaar vaak met rozen omgeven, die echter tenslotte de kruis-natuur niet verloochenen. De toekomst ligt versluierd voor mij, en ik waag het niet, aan de sluier te trekken. Maar ik wil het graag bekennen, dat mij het beeld van de ambtsdrager in de praktijk, wat mij in de laatste tijd iets ontrukt was, weer dichterbij komt, en dat, wanneer ik aan de toekomst denk, geen gedachte mij liever is dan die, om aan Vaders zijde in het ambt van grote beproevingen, zwaar lijden, maar ook van heerlijke beloften in te treden. Wanneer ik aan mijn verleden denk, dan staan twee dingen mij voor ogen: de grote genade en liefde die ik uit Gods hand en van mensen ontvangen heb, en ook mijn totale onwaardigheid." "Een gelukkig en rustig leven beloof ik mijzelf niet; dat echter mijn leven voor mij en anderen niet zonder vrucht zal mogen zijn, dat is mijn wens en daartoe schijnt mij de beste weg voor mij aangewezen in het ambt van de prediking."²⁰

Johannes Wichelhaus heeft met grote toewijding en plichtsgetrouw te Berlijn gestudeerd. Ongetwijfeld werd zijn kennis verdiept in vele opzichten. Echter de preken, die hij hield in het homiletische

²⁰ Joh. Wichelhaus aan zijn ouders (Berlijn, 24 januari 1839).

“Seminar” te Berlijn, getuigen van de geweldige en blijvende indruk, die Kohlbrugge op de jonge student gemaakt heeft. Hij schrijft daarover aan zijn vader op 11 mei 1839: “Gisteren heb ik in het seminar mijn eerste preek gehouden. Ik had als text gekozen Mattheüs 5:10. Vele dingen brachten mij er toe deze eerste poging nu al te wagen. De laatste tijd was voor mijn innerlijk leven van grote betekenis geweest en zo werd ik gedrongen mij in mijn toekomstig beroep in te leven. Ik moest het toch ervaren hoe het mij bij een preek zou vergaan. En als ik nu aangeven moet wat werkelijk mijn ervaringen geweest zijn, dan zeg ik deze twee dingen: De eerste spreuk die ik gisteren las was in het schatboekje van Bogatzky: “O HERE! wend onze gevangenis” (Ps. 126:4). En het goddelijk antwoord: “ik heb u gezonden om een blijde boodschap te brengen aan de zachtmoedigen; om voor de gevangenen vrijheid uit te roepen, en voor de gebondenen opening der gevangenis” (Jes. 61:1) ... In de prediking zelf voelde ik aan de ene kant de nood om op de hoorders in te werken, het besef om Gods Woord te moeten spreken tot lering en vermaning, tot verbetering, aan de andere kant moest ik ook ervaren, hoe weinig ik innerlijk en door de vorming van mijn gaven nog geschoold ben om dit werkelijk te kunnen. En zo is mij deze poging tegelijk tot innerlijke versterking en tot verootmoediging geworden.”²¹ Hij preekte nog enige malen in deze tijd over Mattheüs 5:13 en Romeinen 8:7 en Hebreëen 10:38 en terecht zei zijn vader: “de ernst en de verantwoordelijkheid van de roeping om Gods Woord te verkondigen overweegt bij de nauwelijks 20-jarige student, terwijl de aandacht niet ontbreekt voor de homiletische vormgeving, die bij de preken in het seminar vaak als de hoofdzaak aangezien worden.”²²

²¹ Joh. Wichelhaus, *Die Lehre der heiligen Schrift*, 20.

²² Joh. Wichelhaus aan zijn vader (Berlijn, 11 mei 1839).

9. Licentiaatsexamen te Bonn

Weer terug in Bonn

Het zomersemester van 1840 bracht Wichelhaus weer door in Bonn, waar hij nog weer zijn oude leermeesters hoorde. In deze tijd werd Wichelhaus, die een zwakke gezondheid had, ernstig ziek. Hij had zich niet ontzien en te hard gestudeerd en zich daarbij bijzonder bekwaamd in het Syrisch en Arabisch. Hij had inmiddels zijn studies in Berlijn afgesloten en ging zich nu voorbereiden op het licentiaatsexamen aan de universiteit te Bonn om zich de *venia docendi* (= het recht om academisch onderricht te geven) te verwerven bij de theologische faculteit in Bonn.

De eed op de kerkelijke symbolen

Men was daar op de hoogte van zijn intieme relatie met Kohlbrugge; men kende ook de protesterende houding van zijn Elberfeldse ooms Karl en Daniel von der Heydt tegenover de van bovenaf opgelegde “Union” tussen Lutheranen en Reformierten op kerkelijk gebied. Prof. Sack, de dekaan van de faculteit verlangde nu van Wichelhaus dat hij, om zijn examen te mogen doen, eerst een eed op de kerkelijke symbolen zou afleggen om daardoor te tonen dat hij het recht erkende lutherse en “reformierte” kerken in één kerkverband te verenigen. De duidelijk vooropgezette bedoeling was, om hem verre van Bonn te houden. Deze speciaal hem opgelegde verplichting vóór het examen krenkte Wichelhaus en stuitte hem tegen de borst. Het was pure willekeur want aan anderen werd in diezelfde tijd deze verplichting niet opgelegd. Hij wendde zich daarom met een verzoekschrift eerst tot minister Eichhorn²³ om de faculteit op te dragen hem tot het licentiaatsexamen toe te laten en toen zijn verzoek niet ingewilligd werd, richtte hij opnieuw een verzoek nu tot de koning van Pruisen om van deze eedsaflegging dispensatie te verkrijgen, maar kreeg van de koning ten antwoord dat zijn verzoek afgewezen werd. De leden van de Bonner faculteit waren notoire aanhangers en voorvechters van de “Unions”-politiek van de koning en minister Eichhorn was een zeer trouwe dienaar van de kroon in deze. Elke poging van Wichelhaus om zich vrij te houden en zich niet te onderwerpen aan de “Union” was aan dovemansorgen geklopt en eigenlijk bij

²³ Joh. Albrecht Friedrich Eichhorn (1840-1848), Kultusminister te Berlijn.

voorbaat tot mislukken gedoemd. Het werd een slepende kwestie. Inmiddels was minister Eichhorn afgetreden en opgevolgd door minister Von Ladenberg.²⁴ Deze schreef op 29 mei 1845 aan Wichelhaus, dat zijn verzoek bij de koning geen gehoor had ontvangen.

Naar Halle

Wichelhaus dacht er nu ernstig over naar Heidelberg te gaan om zich daar te habiliteren en zijn examen af te leggen. De met de familie Von der Heydt bevriende hofprediker Snethlage uit Berlijn, juist op bezoek bij de grootmoeder, Wilhelmine von der Heydt-Kersten, hoorde van de plannen van de jonge geleerde Wichelhaus. Hij was van mening dat zo'n begaafde kracht voor Pruisen behouden moest blijven. "Nein," zei hij, "der darf nicht ins Ausland gehen."²⁵ Hij adviseerde hem om naar Halle te gaan en zegde hem daarbij alle medewerking toe.

Kohlbrugge, om raad gevraagd, stimuleerde het voorstel met de woorden: "Daarvoor moet toch de Here naar Zijn trouw en waarheid geprezen zijn, dat, nu je werk klaar gekomen is, Hij ook de man gestuurd heeft, die je naar de plaats verwijst waar je je dissertatie zou kunnen aanbieden en je werkkring zou kunnen vinden. Wij zijn met jou en jouw ouders zeer verheugd. En nu behoef ik het je niet te zeggen, dat jij je vrolijk en met goed vertrouwen op deze weg moet begeven. Laat het dan niet Heidelberg maar Halle zijn, dat mij aanvankelijk ook meer leek en dat ik je eerst al, naar ik meen, heb voorgesteld."²⁶

Kohlbrugge is de weg van Wichelhaus naar het professoraat in Halle met grote belangstelling en zorg blijven omringen. Maar intussen bleek toen reeds, voor hoeveel moeilijkheden en hindernissen van allerlei aard Wichelhaus kwam te staan, die met

de jaren eerder meer dan minder werden. Maar ook bleek steeds dat hij door Gods voorzienigheid steeds werd uitgeleid en voortgeleid.

²⁴ Adalbert von Ladenberg (1798-1855), "Preußischer Staatsminister" (1848-1850) werd op 31 mei 1839 "Geheim Regierungsrath" en "Direktor" van de "geistlichen, Unterrichts- und Medicinal-Angelegenheiten" benoemd. Als minister van cultuur ging zijn streven steeds uit naar het bewaren van de kerkelijke vrede. Hij trad terug als Minister 19 dec. 1850. Von Ladenberg had antipathie tegen het Piëtisme.

²⁵ Hij mag niet naar het buitenland gaan. Heidelberg viel in die tijd niet onder het koninkrijk van Pruisen maar onder de Groot-Hertogdom van Baden.

²⁶ *Briefe von dr. H.F. Kohlbrügge*, 30.

10. De faculteit in Halle

De faculteit in Halle

De faculteit in Halle²⁷ werd aan het begin van de 19e eeuw beheerst door de geest van het rationalisme, dat zijn geestesvader had in de filosofie van Immanuel Kant. Van 1810-1849 was hier de Kantiaan Julius August Ludwig Wegschneider (1771-1849) een zeer invloedrijk hoogleraar. In zijn wat wel genoemd wordt de klassieke dogmatiek van het rationalisme: *Institutiones theologiae christianae dogmaticae* werden de hoofdpunten van de belijdenis der kerk onderworpen aan de kritiek van de rede of ratio. Het zg. 'gezonde verstand' was de hoogste rechter. De rede moet inzake de godsdienst beslissen wat men voor waar en wat men als vals moet erkennen. De bijbel is niet de openbaring van God. Erfzonde is er niet, want dat is in strijd met de goedheid van God. Ook zijn de begeerten van de mens op zichzelf niet slecht. Slecht worden zij eerst door de boze wil van de mens. De Godheid van Christus wordt geloochend. Zijn dood is een symbool voor de verzoening van de mensen met God. De rechtvaardiging van de goddeloze wordt verworpen. Die leer is voortgekomen uit bepaalde anthropomorphe (= mensvormige) begrippen van een onbeschaafde eeuw. De tekenen in het H. Avondmaal zijn slechts symbolen. Dit alles kwam neer op een radicale opruiming van de hoofdzaken van het christelijk geloof.

Tussen de rationalisten en de opwekkingstheologen

Dit leidde in 1830 tot een felle strijd in Halle tussen de "Erweckungstheologen" en de vrijzinnigen. Het ging om de fundamentele vragen: "Hältst du's mit Christo oder mit Wegschneider? Gibt es überhaupt noch ein Wort Gottes oder nicht?"²⁸

Tussen deze vrijzinnigen en de piëtistische supranaturalisten verliep de weg tot hoogleraar in Halle voor Wichelhaus niet over rozen. Hij werd uiteindelijk door de minister benoemd tegen de zin van de faculteit. Maar steun heeft hij ontvangen van de curator van de universiteit Pernice en van de historicus Heinrich Leo. Als hoogleraren en latere collegae ontmoette hij daar behalve

²⁷ Schrader, *Geschichte der Friedrichs-Universität zu Halle* (1894).

²⁸ Houd je het met Christus of met Wegschneider? Is er tenslotte nog een Woord van God of niet?

Wegschneider: Tholuck, Müller, Guericke, Hupfeld, Fritzsche en Thilo.

De curator van de universiteit: dr. Pernice

Uit de bronnen krijgen wij van de curator van de universiteit, dr. Pernice een gunstige indruk. Hij was een bekwaam man met een zelfstandig oordeel. Pernice vertelde: "toen Wichelhaus zich hier habileerde, werd mij een hele stapel akten betreffende hem uit Berlijn toegestuurd, vooral over zijn tijd in Bonn. Men beschouwde de jonge man vanwege zijn houding tegenover de "Landeskirche" als een gevaarlijke persoonlijkheid en ik kreeg opdracht hem nauwkeurig te bewaken. Natuurlijk achtte ik het mijn plicht hem in zijn optreden en werkzaamheden gade te slaan. Ik kreeg echter van hem al heel gauw een zo gunstige en aangename indruk, dat ik over hem in Berlijn deed weten: "ik verheug mij zeer, dat Wichelhaus zich juist in Halle gehabilleerd heeft en ik beschouw het voor iedere universiteit als een grote aanwinst wanneer mensen van zijn instelling zich aansluiten. Hij verbindt een diepe vroomheid met grote geleerdheid en hij onderzoekt de Heilige Schrift als weinigen en hij spoort ook zijn studenten ernstig en nadrukkelijk daartoe aan. Hij weet het hen duidelijk te maken, aan welk beroep zij zich gaan toewijden en hoe zij zich moeten gedragen om hun roeping te vervullen. Het aantal van zijn toehoorders is weliswaar niet groot, maar die zich bij hem hebben aangesloten staan met grote trouw en waardering om hem heen." Dr. Pernice heeft in de loop van de tijd ditzelfde nog meerdere malen in Berlijn bevestigd en zijn achting en verering voor de jonge docent is met elk jaar toegenomen. "Dit is geen schijn, maar alleen waarheid."

Wie dit leest, krijgt niet alleen achting voor Wichelhaus maar ook respect voor deze bekwaame curator van de universiteit in Halle, die onverstoorbaar aan zijn zelfstandig en onpartijdig oordeel vasthield.

De belangrijkste figuur: F.A.G. Tholuck

De belangrijkste figuur in de theologische faculteit was Friedrich August Gottreu Tholuck (1799-1877). Hij was vanaf 1826 tot aan zijn dood werkzaam in Halle, waar hij werd benoemd als correctief van de rationalist Wegschneider. "Bringen Sie dem Rationalismus

vulgaris in Halle ein Pereat!"²⁹ riep de filosoof Hegel in 1826 Tholuck toe bij zijn vertrek uit Berlijn naar Halle. Hij was een onvermoeibaar bestrijder van het rationalisme en slaagde erin dit te doen verdwijnen uit de collegezalen van de universiteit te Halle. Zo wist Tholuck de benoeming van de radicaal-vrijzinnige F.C. Baur (Tübingen) in Halle te verhinderen. In zijn plaats werd Julius Müller benoemd.

Tholuck's betekenis ligt in zijn mede door persoonlijk lijden gestempelde diep religieuze persoonlijkheid. Zijn boek "*Lehre von der Sünde und vom Versöhner oder die wahre Weihe des Zweiflers*" (1823), een ontwikkelingsgeschiedenis van de christelijke persoonlijkheid, die door de hellevaart van de zelfkennis tot de hoogte van de genade opstijgt, geeft een indruk van zijn eigen vorming. Het boek werd in de kringen van de opwekking geestdriftig gelezen en in vijf talen vertaald. In Halle lukte het hem, in harde strijd het rationalisme te overwinnen.

Hij werd een man van grote faam, maar zijn kracht lag niet in zijn theologie, maar in zijn persoonlijkheid. Aan zijn portret te zien, was hij niet van ijdelheid gespeend. Tholuck was een typische figuur van het Duitse Réveil en kreeg onder de theologische studenten grote aanhang. Van alle hoogleraren werden Tholuck's colleges door de studenten het meeste bezocht. Daarnaast had hij (sinds 1839) ook als universiteitspredikant grote invloed en vanwege zijn persoonlijke omgang met vele studenten, ook tijdens wandelingen, werd hij terecht studentenvader genoemd. Dat is hij op piëtistische wijze 50 jaar lang geweest. De engere piëtistische opvattingen had hij achter zich gelaten, toen hij in Rome een jaar (1828) als ambassadepredikant doorbracht. Ook van de neo-orthodoxie van Hengstenberg, wiens *Evangelische Kirchenzeitung* hij mede opgericht had, maakte hij zich los en niet alleen vanwege de daarin geliefde manier van polemiseren, maar omdat hij ook theologisch de starre leerwijze niet toestemde.

Wanneer hij in zijn omvangrijke studies over de kerkgeschiedenis van de 17e en 18e eeuw aantoonde, dat de orthodoxie de kiem van het rationalisme in zich draagt, houdt hij daarmee tegelijk de orthodoxie van zijn eigen tijd de spiegel voor. Evenals dat in ons land geldt van J.J. van Oosterzee, hebben vooral Tholuck's uitgegeven preken (13 bundels) de grootste invloed gehad. Aan

²⁹ Bezorg het alledaagse rationalisme in Halle een ondergang.

zijn 2e bundel (1836) liet hij een korte homiletiek voorafgaan, die een goed beeld geeft van zijn homiletische gaven en inzichten. Tholuck heeft onder alle theologen van het Duitse Réveil het meeste de innerlijke kracht gehad, deze nieuwe religieuze beweging ook een eigen theologie te geven; maar zijn systematische denkkraft was daarvoor niet groot genoeg. In zijn bijbelcommentaren heeft hij zich minder toegelegd op filologische exegese, maar ook hier gaat zijn interesse vooral uit naar het verstaan van de religieuze cq. opwekkings-boodschap van de bijbel, waardoor hij de bijbelstudie van vele jongere theologie-studenten heeft gestimuleerd. Daarbij wilde hij bij de tijd zijn: "der Christ soll ein Mensch der Gegenwart sein."³⁰ Hij maakte zich ook verdienstelijk met steun van een rijke Engeland voor de editie van de commentaren van Calvijn in goedkope banden en gaf een studie uit over Calvijn als exegeet.

Tholuck was in wezen een orthodox gelovig man en een felle tegenstander van het rationalistisch modernisme dat - zoals hij zei - "het edele, schone en goddelijke predikt; maar zonder de God, die in het hart van de mens persoon geworden is, kan geen ijskorst smelten." Hij behield zijn "Passion zum Herrn"³¹ maar toch ook, aangetast door de geest van zijn tijd, kon hij niet geloven, dat de bijbel van kافت tot kافت Gods Woord was. Tegen de jonge student Adolf Zahn zei hij: "ik kan niet meer zeggen: er staat geschreven." Waarom kon hij dat niet zeggen? Wel, omdat hij meende, dat er zeer verschillende en tegenstrijdige dingen geschreven stonden. En zelfs kwam hij er toe op zijn college luid uit te roepen met de bijbel in de hand: "vervloekt is wie zegt, dat alles wat tussen deze twee kaften staat Gods Woord is." Is dat zijn ergernis geweest over zijn jonge collega Wichelhaus, die wel aan het Schriftgezag vasthield? In ieder geval is het merkwaardig, dat op zichzelf authentieke vroomheid samen kan gaan met onhelderheid in de ware aard van het Schriftgezag en met een toch wat kleinzielige vijandschap tegen de orthodoxie.

Het ging Tholuck om persoonlijke vroomheid, om een aanvaarden met het hart van wat de bijbel als heil voor de zondige mens verkondigt. In de tijd van dor vulgair rationalisme bracht hij de boodschap van Gods genade met een warmte van geloofservaring

³⁰ De christen moet een mens van vandaag zijn.

³¹ Hartstocht tot de Here God.

die weldadig aandeed. Maar in Schleiermachers geest legde hij het centrum van het christelijk geloof geheel in het menselijk gevoel. Zeker ging het hem om God die tot de mens spreekt, maar evenzeer om de mens die dit spreken Gods wenst te horen. Daarbij kwam nu toch weer het accent op de vrome mens te liggen met al de gevaren die dit centraal stellen van menselijke vroomheid met zich bracht.

Kohlbrugge waarschuwt Wichelhaus voor Tholuck

Kohlbrugge waarschuwt Wichelhaus voor Tholuck: "wees voor hem altijd op uw hoede."³² Hij had gelijk. Tholuck duldde iemand als Wichelhaus niet naast zich. Wanneer hij merkte dat een student bij Wichelhaus college liep, dan liet hij zo'n student onmiddellijk vallen. Kohlbrugge was ook niet onder de indruk van het wetenschappelijk werk van Tholuck. Hij zei: "In zijn commentaren is het wetenschappelijke van anderen." Ook diens kennis van de Oosterse talen achtte Kohlbrugge onder de maat. Het moest dus wel botsen tussen Tholuck en Wichelhaus. Als een man van de vrome ervaring en het vrome gevoel, evenals de mannen van het Réveil in Nederland de scherpe paradoxen van Kohlbrugge niet verdroegen, stond ook Tholuck wantrouwend tegenover Wichelhaus achter wie ieder de krachtige invloed van Kohlbrugge wist.

Het is geen wonder, dat deze reprimatie-theoloog, die alleen maar oude supranaturele waarheden in vrome verpakking kon repeteren, in het revolutiejaar 1848 vertwijfeld uitriep: "dit is het einde van de theologie!" Terwijl Kohlbrugge en Wichelhaus wisten door hun herbronning op de reformatie en op de H. Schrift zelf: "wij staan aan een nieuw begin."

Julius Müller

Julius Müller (1801-1878), was privaat-docent te Göttingen, hoogleraar te Marburg en kwam in 1839 naar Halle. Hij was geschoold door het Piëtisme in Silezië en sloot zich nauw aan bij Tholuck en werd onder zijn invloed een van de effectieve vertegenwoordigers van de "Vermittlungstheologie". Hij was fel tegen Schleiermacher en Hegel, die hij bestreed met een speculatieve methode. Hij wilde godsdienst en speculatie verzoenen in de

³² *Briefe von dr. H.F. Kohlbrügge*, 36.

vorm van een theïstische filosofie, waarop de dogmatiek moest voortbouwen. Zijn dogmatisch systeem was gebouwd op het recht en de zelfstandigheid van de menselijke persoonlijkheid. De mens was vrij om te kiezen voor of tegen de genade. Müller was een felle tegenstander van de praedestinatie, die hij "een ernstige vergissing van de reformatoren" noemde en de protestantse theologie had het z.i. dringend nodig om grenzen te trekken tegen de praedestinatieaanse ontsporingen.³³ Hij speculeerde over een 'voortijdige' val en de mogelijkheid van bekering na de aardse tijd. Samen met Nitzsch heeft hij zich geweldig ingezet voor de "Union", die hij niet alleen zag als een kerkrechtelijke en liturgische, maar vooral ook als een "Union" van de leeropvattingen. Müller verzette zich krachtig tegen invoering van de "Union" door dwang van bovenaf maar pleitte voor een vrijwillige aaneensluiting van Hervormden en Lutheranen. Als dogmaticus is Julius Müller het meest bekend door zijn grote werk over de zonde (1839-1844). Verder schreef hij: *Die evangelische Union, ihr Wesen und ihr göttliches Recht* (1854) en *Dogmatische Abhandlungen* (1870).

H.E.F. Guericke

Heinrich Ernst Ferdinand Guericke (1803-1878), een merkwaardig man, was sinds 1829 hoogleraar te Halle. Hij behoorde tot de zg. opwekkingstheologen en was een strenge Lutheraan. Hij was fel gekant tegen de "Union" met de Reformierten (die hij "pures Fürstenwerk" noemde), want hij wilde de "göttliche Bau" van de evangelisch lutherse Kerk niet 'zerstören'.³⁴ Z.i. werd door de verderfelijke rationalistische hervormde avondmaalsopvatting de zegen van het sacrament onmogelijk gemaakt. Guericke werd in 1834 predikant van een kleine Lutherse gemeente, die niet met de

³³ J. Müller, *Dogmatischen Abhandlungen*, S. 174: "Man muß es offen der unverletzlichen Majestät der Wahrheit zu Ehren aussprechen, daß die Lehre der Prädestination eine schwere Verirrung der Reformatoren war und daß die protestantische Theologie in einer Zeit, wo sie sich wieder besinnt auf ihren wahren und vergänglichen Ursprung, es dringend bedarf, scharfe und feste Grenzen zu ziehen gegen die prädestinationischen Ausweichungen."

Adolf Zahn, *Aus dem Leben eines reformierten Pastors* (Barmen 2e Aufl. 1885), 17f.

³⁴ Zuiver werk van vorsten ... goddelijke bouw ... verwoesten.

"Union" meeging. Daardoor werd hij ontheven van zijn professoraat. Zijn gemeente echter emigreerde naar Amerika. En Guericke werd daarop zonder dat van hem een bijzondere gelofte werd gevraagd, weer in zijn professoraat teruggezet. Hij keerde zich fel tegen het absolutisme van de monarchie en hij sloot zich aan bij de revolutie van 1848. Hij stond bekend om zijn stekelige polemieken.

Hermann Hupfeld

Naast Tholuck was een van de belangrijkste figuren in de faculteit van Halle: Hermann Hupfeld (1796-1866), Oud-Testamenticus en uitstekende Hebraïcus. Hij was eerst in Marburg hoogleraar geweest en kwam in 1845 als opvolger van Gesenius naar Halle. Ook Hupfeld stamde uit de "Erweckungsbewegung" en hij probeerde de opwekkingstheologie te verbinden met de historische-kritische methode in de bestudering van de Heilige Schrift. Hij was bekend vanwege de opvatting van de bronnensplitsing in de Pentateuch. Hij was ook actief in de politiek. Hij was een goed docent en wist de studenten enthousiast te maken voor het Hebreeuws. Met hem kreeg Wichelhaus voor zijn dissertatie vooral te maken.

Een onbetekenende figuur was Christian Friedrich Fritzsche (1776-1850) sinds 1827 in Halle, supranaturalist.

J.K. Thilo

Ook was er als hoogleraar Johann Karl Thilo (1794-1853). Deze was eerst leraar geweest aan de Franckese Stichtingen in Halle en was vanaf 1822 hoogleraar in de kerkgeschiedenis en de exegese van het Oude Testament. Thilo was dekaan van de faculteit en tegelijk bekleedde hij in de kerk het ambt van "Konsistoriaalrat". Tegenover Thilo heeft Wichelhaus zich open uitgesproken over zijn verhouding met Kohlbrugge. Het bleek dat bij enkele leden van de faculteit bepaalde onzekere en verontrustende geruchten over zijn contacten met Kohlbrugge gearriveerd waren. Wichelhaus verklaarde nu aan Thilo: "mijn contact met Kohlbrugge is ontstaan door het lezen van het geschrift van Kohlbrugge over het zevende hoofdstuk van de brief van Paulus aan de Romeinen, dat in Elberfeld in 1839 is verschenen. In dit boek wordt naar aanleiding van dit hoofdstuk alleen de vraag behandeld, hoe de mens tot Gods wet in een zuivere verhouding

staat of dat wij gerechtvaardigd worden voor God door het geloof. Van dogmatische bijzonderheden ben ik mij in geen enkel opzicht bewust, veeleer houd ik mij alleen aan de Heilige Schrift en ik zoek die te verstaan. De leer van de Schrift is voor mij samengevat in de kennis van Jezus Christus, een kennis die overal onmiddellijk betrokken is op het leven en de godzaligheid. Deze boodschap heeft mijn hart geraakt en ik gevoel mij eensgeestes met Kohlbrugge. Voor het overige meen ik mij te mogen beroepen op de hofpredikant Snethlage te Berlijn, die persoonlijk van al mijn contacten kennis draagt en die zich ook zelf voor mijn habilitering aan een universiteit in ons vaderland ingezet heeft." Zo toonde Wichelhaus van meet af aan in Halle zijn karaktervastheid en hij kwam onbeschroomd en vrijmoedig voor zijn geloofsovertuiging uit.

Heinrich Leo

Dan doceerde er nog in Halle sinds 1828 de historicus Heinrich Leo (1799-1878), die een grote invloed op de theologische studenten had en ook in Nederland bekend was. Zijn colleges waren geliefd. Hij nam in 1860 deel aan de conferentie in Erfurt van rooms-katholieken en protestanten, die bedoelde rooms en protestanten te verenigen. Van roomse zijde hoopte men zeer, dat hij zou overgaan tot de Roomse kerk. Van hem is de uitspraak: "het is de fundamentele ziekte, het doodbrengende gebrek van onze tijd, dat men het geloof in een causaal verband brengt met het weten." Dit voert de jeugd tot de dwaling. Het geloof is een daad van God in de mens, en die eer komt alleen aan Hem toe en niet aan een of andere toestand in het bewustzijn, waarin het weten verloopt. Hij was bijgelovig. Men vertelde van hem, dat hij nooit met z'n dertienen aan één tafel wilde zitten.

11. Promotie en habilitatie

Het proefschrift over Eusebius afgewezen

Het was voor Wichelhaus dus wel even wennen daar in Halle. Hij was aan Tholuck aanbevolen, die van Kohlbrugge niet veel wist. Tholuck adviseerde wel Wichelhaus in zijn "curriculum vitae" (= levensloop) zijn relaties met Hengstenberg en Kohlbrugge niet te noemen. Want dat gold in Halle niet als een aanbeveling.

Zijn eerste werkstuk over de kerkvader Eusebius (over de eerste vier boeken van de kerkgeschiedenis van Eusebius), dat Wichelhaus meebracht naar Halle en dat hij in Bonn niet had kunnen indienen, werd door Hupfeld en zijn collega's afgewezen. Het was niet wetenschappelijk genoeg en Hupfeld was het met de methode van exegetiseren van Wichelhaus niet eens. Men gaf hem daarna een ander, filologisch-kritisch onderwerp over de hebreeuwse tekst van de profetie van Jeremia, waaraan de vertaling in de Septuaginta getoetst moest worden. Hij kreeg van te voren al te verstaan, dat een gelukkige afloop van het wettelijk examen nauwelijks te verwachten kon zijn. "Ik ben blij," schrijft Kohlbrugge aan Wichelhaus, "dat je je hoofd recht op houdt en je bij dat alles de moed niet verliest. Dat is toch over het geheel genomen waar, dat bij die mensen geen dorst naar gerechtigheid is, dat het hun niet om Gods wet gaat, niet daarom dat God geëerd wordt en gediend naar Zijn wil. Ze maken er een ambacht van hun werk, ofschoon zij weten dat zij zich op een onjuiste weg bevinden en onrein zijn. Hun vriendelijke manier van vragen: Maar wat gelooft U dan?, hun geduld en beleefdheid hebben slechts ten doel uit de eenvoudige woorden der waarheid het een en ander bijeen te garen om zich zelf daarmee te handhaven en omdat ze dat niet klaar kunnen spelen, wreken ze zich op de onschuld en veroordelen deze tenslotte na lang getyranniseer."³⁵

Nieuwe dissertatie

De faculteit had Wichelhaus een zo moeilijke opdracht gegeven, waarvan zij dachten dat hij zich daaraan zeker vertillen zou, of zoals men meende dat men hem "een noot te kraken had gegeven, die hij nooit en te nimmer zou kunnen kraken." Maar Wichelhaus schreef in 9 maanden een studie over het nieuw opgegeven onderwerp: *De Jeremiae versionis graecae Alexandrinae indole*

³⁵ Briefe von dr. H.F. Kohlbrügge, 35.

atque auctoritate. Het was hem gelukt de opdracht te voltooien waarvan men dacht dat hij dit niet aan zou kunnen en dat het voor hem te moeilijk zou zijn. Men kon het niet afwijzen. Echter onder het harde werken had zijn zwakke gezondheid wel geleden.

Bij het examen³⁶ was de eerste vraag van Tholuck: "welk boek van Hegel hebt U gelezen?" Antwoord: "geen enkel". Wat bij het gedweep met Hegel geen goede indruk maakte. Men stond echter verbaasd (vooral Thilo) over zijn kennis, zijn talenkennis en zijn kennis van de kerk- en dogmengeschiedenis. Zo vond zijn promotie eindelijk plaats op 17 oktober 1846 onder het dekanaat van de Konsistorialrat Thilo, die Wichelhaus om zijn rijkdom van historische kennis veel lof toezwaaide.

G.A. Meier

's Avonds na zijn promotie toen Wichelhaus geheel uitgeput was in zijn kamer, ging de deur open en zijn collega Lic. Georg August Meier, die tegelijkertijd met hem als privaat-docent optrad, kwam binnen en vroeg hoe het alles gegaan was. In zijn collega Meier vond Wichelhaus iemand aan wie hij zijn hart kon uitstorten en sindsdien waren zij de beste vrienden - men vergeleek hen wel met David en Jonathan. Deze G.A. Meier, uit Bremen afkomstig, was al langer in Halle. Hij sloot zich nu bij Wichelhaus aan. Zij hebben samen heel veel tijd besteed aan de duitse uitgave van de geschriften van Kohlbrugge, die in de drukkerij van het Weeshuis in Halle gedrukt werden. Zij deden niet slechts de correctuur van de drukproeven, maar verbeterden ook het Hollandse Duits van Kohlbrugge. Meier zou de eerste hulpprediker worden in Elberfeld. Hij stierf echter onverwacht op 12 september 1849 in Bassum bij Bremen. Op de dag, waarop hij in Elberfeld zijn intree zou doen, preekte Wichelhaus daar en deelde aan de gemeente mee, dat Meier overleden was. Na de dood van zijn vriend Meier heeft Wichelhaus alleen de bijbelse en reformatische opvattingen hooggehouden aan de universiteit van Halle temidden van velerlei vijandschap. Zijn commentaar op de lijdensgeschiedenis, die in 1855 verscheen, heeft hij aan de nagedachtenis van zijn vriend Meier opgedragen.

³⁶ 17 oktober 1846.

Verslag aan prof. Hengstenberg

Wichelhaus vertelt in een brief aan prof. Hengstenberg in Berlijn uitvoerig hoe het hem in Halle vergaan is: "de dankbare herinnering aan de trouwe en hartelijke sympathie die U mij gaf, heeft mij vaak aangespoord om U te berichten hoe het mij vergaan is. Ik wilde daar echter mee wachten, tot ik een antwoord van de faculteit op mijn ingediend werkstuk ontvangen had. Dit werd mij gisteren overhandigd en ik haast mij nu des te meer om dadelijk aan U te schrijven, omdat ik juist gisteren uit een brief van mijn zuster begreep, dat mijn moeder in haar liefdevolle zorg het niet heeft kunnen laten om U iets uit de briefwisseling tussen mij en mijn ouders mee te delen, hetgeen nu aanvulling behoeft.

Toen ik hier aankwam heb ik mijn opwachting gemaakt bij de Konsistorialrat Thilo, bij wie ik op Uw aanbeveling zeer vriendelijk ontvangen werd. Ik heb zo snel mogelijk al mijn papieren en aantekeningen verzameld en mijn werkstuk ingediend. Ik werd toen al spoedig geïntimideerd. Ik had mij nl. tot nog toe meer met het Nieuwe Testament, de patristiek en de kerk- en dogmengeschiedenis beziggehouden, dan met het Oude Testament. Maar in mij was de liefde voor het onderzoek van het Oude Testament ontwaakt en ik heb mij daar met grote ijver op toegelegd. En omdat ik aan het werkstuk over Eusebius veel te lang gezeten had, heb ik het huidige (nl. over Jeremia) snel geschreven, maar echter niet geweten, dat dit gedrukt moest worden. Terwijl ik nu op enige tegemoetkoming had mogen rekenen, waarop ik door de gang van mijn levensgeschiedenis een aanspraak mocht maken, merkte ik dat de eisen zéér hoog gesteld werden. Ik liet mij daardoor te meer aansporen om zo ijverig mogelijk te studeren. Ik studeerde tegelijk Syrisch en Arabisch, repeteerde steeds de verschillende theologische vakken en probeerde een geleerd apparaat voor het Oude Testament te vervaardigen. Daarom was het uitstel vanwege de vacaties voor de beoordeling van mijn werk mij welkom. Ik was intussen meerdere malen bij prof. Hupfeld geweest, en zijn gedegen en uitgebreide kennis en zijn aangenaam karakter maakten mij de omgang met hem waardevol. Toen het echter op de beoordeling van mijn werk aankwam, trad het geweldige contrast zeer scherp aan de dag waarin mijn denken en verstaan van de Heilige Schrift zich bevindt met de huidige in zwang zijnde exegese. Het gaat er om wat nu Mozes, de profeten en de psalmisten met hun woorden in waarheid gezegd hebben. Prof.

Hupfeld verwierp al mijn verklaringen, betwistte het wetenschappelijk karakter, en gaf zijn wens te kennen, dat de faculteit mij een ander werkstuk zou opdragen. Prof. Fritzsche oordeelde nog ongunstiger. Kortom met de exegetische methode was niemand het eens. Zo werd ik met mijn werkstuk afgewezen. Tenslotte verklaarde de faculteit, wat betreft de indiening van een werkstuk, dat men het zeer tot een plicht rekende, mij te laten bedenken, dat een goede afloop van het wettelijke examen nauwelijks te verwachten was.

Lag aan dit oordeel niet de verwerping van mijn exegese ten grondslag, ik zou mij direkt terugtrekken. Nu echter God mij gezondheid en de moed van de jeugd gegeven heeft, nu zal ik naar wat slechts in mijn vermogen is, proberen te voldoen aan de noodzakelijke vereisten. Ik was reeds na de persoonlijke mededeling van prof. Hupfeld begonnen met een werkstuk over de hebreeuwse tekst van Jeremia in vergelijking met de griekse vertaling van de Septuaginta, dus een zuiver filologisch-kritisch werkstuk, en daarbij te betrekken het werk van oudtestamentici als Movers³⁷ en Hitzig.³⁸ Dit onderwerp wekte mijn interesse. De studie van het Oude Testament nam mij geheel in beslag en zodoende zouden met deze bezigheid wel weer enkele maanden voorbijgaan. Ik zou dan het werkstuk aan Hupfeld, die mij persoonlijk zeer sympathiek is en op vele wijzen geholpen heeft, tevoren ter inzage geven om mij zijn oordeel kenbaar te maken of ik er op kon rekenen, dat de faculteit het nu zou aannemen. Dan moest blijken of, afgezien van mijn geloof, mijn kennis en bekwaamheden mij de doctorale waardigheid zouden kunnen verschaffen.

Ik heb U openlijk en uitvoerig het hele verloop meegedeeld in het vertrouwen, dat in de dingen van God bij U niet verworpen is, wat mensen verwerpen. Het is mij hier in Halle tot nog toe geheel goed gegaan. Ik heb een goede woning, een goede [eet]tafel, aangenaam verkeer met enige jonge docenten en leraren, en heb ook een landgenoot, een medicus, die in de kamer naast mij woont. En ik heb mij in deze omgeving, in de gewoonten en kringen van Halle heel prettig gevoeld. Het liefste is mij de vreugde in het werk, dat

³⁷ Franz Karl Movers (1806-1856), rooms-katholiek oudtestamenticus te Breslau.

³⁸ Ferdinand Hitzig (1807-1875), oudtestamenticus te Heidelberg.

hier opnieuw in mij ontwaakt is. Onder de jonge mensen, met wie ik samen aan de tafel eet, is een dr. Sommer, die zich verleden jaar hier gehabilleerd heeft in het oud-duits. ... [Wichelhaus vraagt aan Hengstenberg iets voor dr. Sommer te doen in het ministerie te Berlijn]. Lic. Meier uit Hannover, die in dit semester zijn colleges over kerkgeschiedenis met succes is begonnen, is mij tot een goede vriend geworden. Hij is een bescheiden jonge man met een rijke kennis, in de omgang vertrouwd en aangenaam.

Neeemt U deze lange brief vriendelijk aan. Het is mij een grote en ware troost geweest uit de goede hand van mijn God, dat U in een tijd, waarin allen mij afgewezen hadden, mij liefde bewezen hebt. Ik beveel mij aan in Uw aandacht.”³⁹

Uit deze brief van Wichelhaus aan Hengstenberg in Berlijn krijgen wij een intieme kijk in het leven en de strijd van de jonge geleerde in Halle en tegelijk blijkt het ons te meer, dat er niets nieuws onder de zon is, en dat - zowel toen als nu - ieder die wetenschappelijk niet met de mode van de dag meedoet onmiddellijk voor niet voldoende wetenschappelijk wordt aangezien.

Habilitatie

In het universitaire systeem zoals dat in Duitsland gepraktiseerd werd en nog wordt, valt de promotie eigenlijk in twee delen uiteen. Bij het eerste proefschrift wordt men licentiaat. Men heeft dan het recht een privatdocentschap bij een universiteit aan te vragen. Wanneer men zich als privatdocent gevestigd heeft, kunnen studenten zich tegen betaling inschrijven. Op die manier kon een privatdocent zich een zeer bescheiden inkomen verwerven. Om tot hoogleraar benoemd te worden, moest men zich habiliteren, d.w.z. een tweede boek, een tweede proeve van bekwaamheid aan de faculteit overleggen. Hoe dat met de habilitatie van Wichelhaus in Halle gegaan is, daarover zijn ons niet veel gegevens bekend. Wij weten dat hij zich snel gehabilleerd heeft met een studie over de Peschitta, een oude Syrische versie van het Nieuwe Testament: *De Novi Testamenti versione syriaca antiqua, quam peschitta vocant. Libri quattuor* (= over de oude Syrische vertaling van het Nieuwe Testament, die men Peschitta noemt. Vier boeken). Het was een geleerd en voortreffelijk werk. De faculteit zal nu geen moeilijkheden in de weg gelegd hebben. Adolph Zahn deelt mee,

³⁹ Joh. Wichelhaus, *Die Lehre der heiligen Schrift*, 27vv.

dat zelfs Hupfeld deze studie heeft moeten prijzen. In een Engelse recensie werd gezegd: “Als een werk van algemene informatie heeft de studie een aanzienlijke waarde. Het is ook geschreven in een geest van respect, die weldadig aandoet wanneer de heilige Schrift in discussie is.”⁴⁰ Duidelijk is in ieder geval, dat Wichelhaus zich evenals Kohlbrugge een uitnemende kennis van de oosterse talen waaronder het Syrisch had eigen gemaakt, waardoor hij tot het schrijven van zo’n studie in staat was.

Gelukwens van minister Eichhorn

Minister Eichhorn vernam met sympathie, dat Wichelhaus zich gehabilleerd had. Hij schreef hem een gelukwens: “De taak, die mij voor ogen zweeft, is daarop gericht, op het gebied van de taal en archaeologie gedegen filologisch onderwijs te bevorderen, om de historische grondslagen van de heilige Schrift, die de negatieve schriftkritiek omver geworpen meent te hebben, in hun onwankelbare vastheid aan te tonen, en de ware vreze Gods, zoveel het in ons is, in de harten in te planten, waartoe de gehele Schrift nuttig is.”⁴¹

⁴⁰ Joh. Wichelhaus, *Die Lehre der heiligen Schrift*, 165.

⁴¹ Joh. Wichelhaus, *Die Lehre der heiligen Schrift*, 29.

12. Privaat-docent in Halle

Eenzame positie

Na zijn "Habilitation" kreeg Wichelhaus eerst als privaatsdocent en na 8 jaar als hoogleraar zijn plaats binnen de wetenschappelijke kring te Halle, waar hij blijvend een eenzame en aangevochten positie zou innemen.

Hij stond alleen tegenover mannen, die trots en zelfbewust de wetenschap vertegenwoordigden - dachten zij - en die vanuit hun hoogte neerkeken op Wichelhaus, die in hun ogen niet-wetenschappelijk was. Wichelhaus trad voorzichtig, schuchter en bescheiden op; hij had een onderzoekende geest; maar was beslist en vastberaden als het ging om de fundamentele waarheden van de H. Schrift en de reformatie. De besten onder zijn collegae golden als pilaren van de kerk, terwijl zij tegelijkertijd grote delen van de Schrift prijsgaven tegenover de Schriftkritiek. Wichelhaus nam het "unverfrozen"⁴² op voor de autoriteit van de H. Schrift en de belijdenis van de reformatie.

Overigens heeft Wichelhaus zijn positie in Halle niet negatief ervaren. Hij zegt: "Er zijn nu eenmaal aan Halle bepaalde zaken verbonden, die men moeilijk naar elders overplanten kan. Alle theologische vragen komen hier samen. Sinds de reformatie is hier het theologische strijdperk geweest. Studenten uit alle streken komen hierheen en zo ervaar ik hier een voedingsbodem en een atmosfeer, die voor mij nodig is bij mijn werk. In Bonn denkt ieder er aan om alle verschillen over het hoofd te zien; hier is men gewend aan de strijd over de beginselen, zoals een soldaat aan zijn exercities."⁴³ Wichelhaus had de stellige overtuiging, dat zijn plaats in Halle was.

In de eerste tijd had hij, zoals gezegd, een goed contact met zijn collega en vriend Georg August Meier uit Bremen, de auteur van een monografie over de triniteit, die hem echter 3 jaar later door de dood ontruikt werd. Eerst later - in 1854 - vond hij steun in de vriendschap met de superintendent dominee Zahn in Giebichenstein en diens familie.

Reis naar Engeland

Een vacantiereis naar Engeland in 1853 voerde Wichelhaus naar zijn zuster Maria en haar gezin, de familie Springmann-Wichelhaus in Liverpool. Hij passeerde Londen, waar een avond bij de Pruisische ambassadeur Chr.K.J. Freiherr von Bunsen,⁴⁴ die hij ongetwijfeld vanuit Bonn kende, te gast was en hij verheugde zich de grootste haven van de wereld en de grootste stad gezien te hebben. Hij maakte van deze gelegenheid gebruik om in het British Museum Syrische manuscripten te bestuderen. De Syrische taal en de Peschitto behoorden tot zijn lievelingsstudies. Hij heeft vaak gezegd, dat het rechte verstaan van het Nieuwe Testament pas door de Syrische vertaling mogelijk is. Echter naast exegese van de Heilige Schrift hield hij zich ook veel met de kerk- en dogmengeschiedenis bezig. Voor belletrie had hij geen tijd over. F.W. Cuno⁴⁵ vertelde, dat hij eens enthousiast in de kring van zijn jeugdige vrienden, terwijl hij greep naar het boek van Rudloff, *Geschichte der Scottischen Reformation*, op een verheven wijze sprak over de gebeurtenissen bij het Convenant. Men zou zo'n warmte en vurig enthousiasme niet verwachten van deze stille en bepaald niet spraakzame man.⁴⁶ Maar wanneer het de waarheid en de eer van zijn Heiland betrof, dan kon Wichelhaus, die vanwege zijn schuchterheid in het begin steeds met angst de kathedraal beklom, met grote zeldzame moed optreden, zoals hij dat deed in de woelige jaren 1848 en 1849, zodat zelfs Tholuck, die hem overigens ignoreerde, van hem zei: "men kan in deze dagen op deze jonge man steunen."

⁴⁴ Chr.K.J. Freiherr von Bunsen (1791-1860) was met een Engelse gehuwd. Hij was een vertrouweling van de Koning van Pruisen en persoonlijk met hem bevriend. Hij woonde na zijn Londense tijd in Bonn waar hij overleed.

⁴⁵ Friedrich Wilhelm Cuno afkomstig uit de Pfalz, maakte 1859 in Erlangen kennis met de leerlingen van Wichelhaus Ed. Böhl en G. Johner en nog met Laurie uit Schotland. Hij trouwde met Hulda Esch uit Duisburg op 7 januari 1864. Op 21 augustus 1860 kwam hij voor de eerste keer naar Elberfeld. In 1890 voltooide hij zijn boek over Franciscus Junius en in 1897 zijn boek over Daniel Tossanus.

⁴⁶ Joh. Wichelhaus, *Die Lehre der heiligen Schrift*, 166.

⁴² Onbeschroomd.

⁴³ Joh. Wichelhaus, *Die Lehre der heiligen Schrift*, 71.

13. Eindelijk hoogleraar in Halle

De hoogleraarsbenoeming

Het wilde met zijn hoogleraarsbenoeming maar niet vlotten. Zijn oom August von der Heydt, minister van financiën in Berlijn, bracht voor Wichelhaus een audiëntie met de Kulturminister Von Ladenberg tot stand. Wichelhaus wilde eigenlijk niet gaan, niet alleen vanwege zijn schuchtere aard, maar ook om de schijn van begunstiging te vermijden. Maar hij liet zich overhalen om te gaan en zoals hij zelf zei: "een goed geweten voor God en mensen gaven hem vrijmoedigheid om te gaan en aan de Minister Von Ladenberg, zijn zaak voor te leggen."⁴⁷ De Geheimrat Schulze zei na afloop: "ik ken U, U bent een dapper mens, een vir quadratus,⁴⁸ U twijfelt en wankelt niet. Zulke lieden hebben wij nodig in de theologie. Ik sta voor Uw zaak." Maar Minister Von Ladenberg gaf geen blijk van onpartijdigheid; hij liet de zaak versloffen.

In dezelfde tijd had Kohlbrugge een gesprek met de grootmoeder van Wichelhaus, de oude Wilhelmine von der Heydt-Kersten. Kohlbrugge zei tegen haar: "wanneer er twee, alleen twee studenten door de dienst van Wichelhaus bekeerd zijn, dan zijn twee gemeenten bekeerd. Toen lachte zij, gaf Kohlbrugge een kus en zei: "dat troost mij".⁴⁹

Tegenwerking van de faculteit

Het lange uitblijven van zijn benoeming tot hoogleraar was vooral ook te danken aan de tegenwerking van de faculteit en de kerkelijke autoriteiten in Halle. De relatie met Kohlbrugge was het struikelblok. De Ober-Konsistorialrat beweerde, dat Wichelhaus tot de sekte van de Kohlbruggianen behoorde en daar ook aan het Avondmaal geweest was. Wichelhaus verveerde zich tegenover zijn leermeester Hengstenberg in Berlijn, die hem welgezind was: "met welk recht vraagt men van mij uit eigen beweging te verklaren, dat ik met geen sekte in verbinding sta. Ik belijd zonder voorbehoud de hervormde leer. Maar hier in Halle wil niemand "reformiert", hervormd zijn, en men heeft de leer van de praedestinatie zo verminkt en belastend, je behoeft iemand alleen maar een praedestinatieaan te noemen om iedereen bij hem weg te

jagen."⁵⁰ En verder: ik ben lid van de landskerk. En "die landskerk bergt zoveel in haar boezem, wat zich een recht heeft aangematigd, en de gereformeerde belijdenis zullen zij uitstoten en in mijn persoon voor rechteloos verklaren?"⁵¹

Het optreden van Minister Von Raumer

Inmiddels was in Berlijn Von Raumer⁵² als minister aangetreden. Hij was minister van 1850-1858. Hij was onpartijdig en met zijn aantreden kwam een verandering ten goede in vele opzichten. Von Raumer begon direct na zijn ambtsaanvaarding de strijd voor het historische recht en de kerkordelijke vrijheid van de evangelische kerk. Hij ging er van uit, dat de revolutie van 1848 een diepe terugwerking op het kerkelijk gebied betekende en dat nu tot vroegere verhoudingen teruggekeerd moest worden. Hij meende dat men sinds 1848 er van uit moest gaan dat de koning afstand gedaan had van het regiment over de kerk. Von Raumer was van gereformeerde belijdenis. Hij had vaak tegen het streven om de "Union" te bevorderen de historische confessies in bescherming genomen, omdat naar zijn inzicht de "Union" niet een middel tot hereniging, maar wel het "Unionismus" een scheidingsmiddel was en een shibboleth van de negatieve geest van de tijd. Hij verstond het als zijn opdracht de tijdgeest te bestrijden. Hij wilde de "Union" niet afschaffen, maar hield de beoefening van gerechtigheid ten opzichte van de historische confessies juist als de weg om de "Union" mogelijk te maken. Door goede bezetting van de kerkelijke besturen wilde hij het vertrouwen versterken.

Voor Wichelhaus was het providentieel, dat nu een minister aan het roer gekomen was, die niet het oor liet hangen naar een bepaalde richting. Door toedoen van Hengstenberg ging Minister Von Raumer zelf zich persoonlijk bemoeien met de benoemingskwestie. Hij vroeg Wichelhaus om schriftelijk de bedenkingen van de faculteit en de "Oberkirchenrat" te weerleggen, waarover hij Wichelhaus gedetailleerd informeerde.⁵³

⁵⁰ Briefe von dr. H.F. Kohlbrügge, 170.

⁵¹ Briefe von dr. H.F. Kohlbrügge, 171.

⁵² Karl Otto von Raumer (1805-1859) stond als een streng conservatieve figuur bekend. Hij lag tijdens zijn ministerschap voortdurend van liberale zijde onder vuur.

⁵³ K.O. von Raumer aan Joh. Wichelhaus (Berlijn, 26 oktober 1853).

⁴⁷ Joh. Wichelhaus, *Die Lehre der heiligen Schrift*, 68.

⁴⁸ Lett.: een vierkant man.

⁴⁹ Briefe von dr. H.F. Kohlbrügge, 74.

Wichelhaus antwoordde de minister in een zeer lange brief: "De bedenkingen van de faculteit betreffen allereerst mijn hermeneutische principes. Ik heb mij over mijn beginselen te allen tijde en voor ieder openlijk uitgesproken. Het gaat hier met name om het Oude Testament, dat ik in eenheid en samenhang met het Nieuwe Testament pleeg te behandelen, zodat mijn voornaamste principe daarbij is, dat ik in de uitleg van het Oude Testament de aanwijzingen volg, die Jezus Christus en Zijn apostelen daarbij gegeven hebben. Na onderzoek van alle hierop betrekking hebbende Schriftplaatsen kom ik tot de volgende conclusies:

1. Wat in de Heilige Schrift als geschiedenis geboden wordt, is niet gefantaseerde mythe en onzekere legende, maar ware en echte geschiedenis, en wat als het woord van Mozes, David, Jesaja etc. aangegeven wordt, is door hen werkelijk gesproken of geschreven volgens 2 Pt. 1; Mt. 19; Luc. 17; Joh. 1; Rom. 10; Mt 15 en 22 etc.
2. De wezenlijke en gehele inhoud en het doel van de geschriften van Mozes en de Profeten is naast het voorhouden van de wet en de beloften, van bekering en geloof, de lijdende en opgestane Christus, Act. 3 etc.
3. Het verstaan van de Heilige Schriften, zoals zij door de Heilige mensen Gods door de Heilige Geest geschreven zijn en het Woord des levens en heils in Jezus Christus bevatten, kan niet ontsloten worden voor menselijke bekwaamheden of geesteskracht (verstand, aangeboren religieus bewustzijn, scherpte van de rede), maar alleen door de Geest van God en een verklaring is slechts dan mogelijk wanneer deze is naar de regel des geloofs.
4. De academische voordracht moet allereerst taalkundig, historisch, archaeologisch naar de strenge taalwet en grondig onderzoek de text zo zorgvuldig mogelijk verhelderen; als de goddelijke en heilige inhoud van de Schrift kan hij echter geen andere geven dan de boven aangeduide, die alleen daarin vervat is. Deze principes zijn dezelfde, die Luther en Calvijn hebben gevolgd, en hoewel het mij niet onbekend is, dat vele exegeten van het Oude Testament andere beginselen hebben, zo kan mij toch niet het recht om volgens de bovenstaande principes te leren bestreden worden, omdat de protestantse kerk zich belijdt aangaande de Heilige Schrift en de Schriftuitleg van Luther en

Calvijn."⁵⁴ Wichelhaus verdedigde verder zich tegen alle overige bedenkingen van de faculteit en de "Oberkirchenrat", bedenkingen die men als kleinzielige laster en verdachtmaking moet betitelen en kwam open en eerlijk uit voor zijn betrekkingen met Kohlbrugge en diens gemeente in Elberfeld.

En toen kwam eindelijk na 8 jaar de benoeming af. Minister Von Raumer had Wichelhaus ook in Königsberg (een positie met een goed salaris) willen benoemen, maar Hengstenberg had hem dat afgeraden omdat Wichelhaus zich nu eenmaal in Halle er doorheen geslagen had.

Maar de faculteit in Halle schrok van de benoeming van Wichelhaus, die men zolang geprobeerd had tegen te houden. Met name Tholuck had woedend gereageerd. Hoe bekrompen en eenzijdig wordt de tolerantie toegepast, die men overigens zo hoog in het vaandel heeft.

Wichelhaus was dolgelukkig, dat hij nu een officieel ambt gekregen had "aan de universiteit, die de naam Halle en Wittenberg draagt en in deze namen mij steeds aan de getrouwe getuigen en dienaren herinnert, door wie God voorheen bekering en geloof heeft laten prediken. Wanneer ik alle universiteiten de revu laat passeren, dan zou ik er geen weten, waar een plaatsje voor mij zou zijn, zoals ik nu eenmaal ben en niet anders kan zijn dan in mijn geliefd Halle alleen."⁵⁵

⁵⁴ Joh. Wichelhaus aan minister K.O. von Raumer (Halle, 14 november 1853).

⁵⁵ Joh. Wichelhaus, *Die Lehre der heiligen Schrift*, 78.

14. Huwelijk

Huwelijk met Pauline Seyler

Wichelhaus trouwde in het najaar van 1855 met Pauline Seyler uit Aken. Zij hadden elkaar al geruime tijd tevoren in Elberfeld leren kennen. Pauline logeerde vaak bij Kohlbrugge. Haar zwager Rittershaus kwam uit Elberfeld. Kohlbrugge heeft de familie Seyler leren kennen toen hij met zijn vrouw in Godesberg verbleef voor zijn komst naar Elberfeld. In die tijd heeft hij ook aan de familie Seyler een bezoek gebracht in Burtscheid bij Aken. Hij was toen met zijn vrouw op doorreis naar het landgoed van zijn zwager Baron van Verschuer bij Maastricht. Pauline Seyler komt vaak in de briefwisseling ter sprake en het blijkt wel dat Kohlbrugge bijzonder op haar gesteld was en dat zij met hart en ziel de prediking van Kohlbrugge was toegedaan.

Het heeft wel enige voeten in de aarde gehad voordat het tussen Wichelhaus en Pauline tot een huwelijk kwam. En dat was voor allebei geen gemakkelijke tijd. Wichelhaus was nu wel tot hoogleraar benoemd, maar hij kreeg nog steeds geen salaris. En hoewel Pauline uit een gegoede familie stamde uit Burtscheid bij Aken, was het niet gepast om een huwelijk aan te gaan met iemand, die geen salaris had en door zijn ouders werd onderhouden. De huwelijks-beletselen waren van financiële aard.

Financiële moeilijkheden

Kohlbrugge was er buitengewoon mee begaan. Hij schreef aan Wichelhaus: "Wij verheugen ons allen vanwege het goede dat de Here in Zijn genade jou laat toekomen in Zijn grote trouw en ontferming. Het gehele verloop van deze zaak is te goddelijk, dan dat men in staat zou zijn deze in werkelijkheid onder woorden te brengen. Wat werken wij toch met handen en voeten tegen God en onze rust en ware geluk - welk een geduld Gods onderwijl - en hoe geweldig is de macht van Zijn liefde waarmee hij ons eindelijk te sterk wordt. Van jouw Pauline kregen wij enkele dagen geleden een brief, zoals ik mij voorstel dat de oudtestamentische vrouwen zich in dergelijke omstandigheden geuit zouden hebben. Wij waren geheel daarvan ontroerd en aangegrepen. De Here alleen is God, en waar is een God zoals Hij, dat was de grondtoon en over zich zelf geen woord. Tenslotte verzoekt Pauline "Frau Pastorin"⁵⁶

mij te vragen om jou het antwoord te geven op een pecuniaire vraag, zij kan dat niet goed." Pauline vertelt wat zij aan geld meebrengt in het huwelijk en waarmee zij meent haar huishouden overeenkomstig haar stand in Halle te kunnen voeren. "De wijze zoals dit geschreven is, laat duidelijk zien, dat zij haar laatste penning voor jou niet zal sparen maar met zich zelf jou alles geeft en geven wil zonder iets voor zich te behouden, en doordat zij er bij voegt wat zij van haar ouderlijk vermogen te verwachten heeft, dat zij bij jou noch naar rijkdom noch naar armoede vraagt. Een zeldzaam voorbeeld van een vrouw, zei mijn zwager, ik wist niet dat er op aarde nog zulke vrouwen zijn." Kohlbrugge voegt er aan toe: "een verstandige huisvrouw is van de Here, en wie God iets goeds geven wil, die moet tevoren lang wachten."⁵⁷

Kohlbrugge is bijzonder gesteld op Pauline Seyler. "De dierbare Pauline! Deze schat! Jullie zijn mij dag en nacht niet uit de gedachten, temeer sinds ik aan jouw zwager Emil Springmann merkte, dat het als het ware als iets bijzonders aangetoond werd, dat jouw professorale aanstelling eerst door een salaris moet verzekerd zijn, voordat jullie kunnen trouwen. *Practica mundi est multiplex*."⁵⁸ Gebeden en worstelingen tegen al zulke listen, die zich met de schijn van de waarheid heel aardig bepleisterd hebben, zijn noodzakelijk. En dan, nog eens aankloppen in Berlijn, en nog eens aankloppen zal het ons daar niet verkerven."⁵⁹

Opnieuw naar Berlijn

Intussen is Wichelhaus naar Berlijn getrokken om daar de zaak van zijn salaris te bepleiten. Hij bericht aan Kohlbrugge: "Dat U mij zei: "in Gods Naam ga naar Berlijn!" dat gaf mij moed, - overigens was de moedeloosheid en machteloosheid zo groot, dat ik geen stap meer kon doen... Ik ging dinsdag met Oom Frowein van Elberfeld tot Hannover, wat ons beide opvrolijkte en ik was 's avonds in Halle in mijn woning. 's Woensdags trof ik de nodige voorbereidingen en werd door de curator van de universiteit genoopt reeds 's middags met hem naar Berlijn te gaan. 's Avonds om half tien rolde mijn koets door de lange straten van Berlijn.

⁵⁷ H.F. Kohlbrügge aan Joh. Wichelhaus (Elberfeld, 6 maart 1855).

⁵⁸ De handelwijze der wereld vertoont vele kronkelingen (lett.: vele vrouwen, facetten).

⁵⁹ H.F. Kohlbrügge aan Joh. Wichelhaus (Elberfeld, 18 juli 1855).

⁵⁶ Mw. U.P. Kohlbrugge - geb. Baronesse van Verschuer.

Donderdag kon ik om 11 uur bij minister Von Raumer ontvangen worden. Ik zei hem heel eenvoudig, dat ik hem mondeling zoals reeds tevoren schriftelijk mijn innigste dank kwam betuigen voor mijn professoraat om daarmee het verzoek te verbinden om mijn positie nu door toedeling van een salaris te bevestigen. Nu had de curator mij reeds meegedeeld, dat momenteel het grote geldgebrek de begroting van Halle drukte. Maar toch ging ik tegen de grond toen de minister onmiddellijk zei: "hij kon mij momenteel en ook voor de nabije toekomst niets beloven." Toen hij zag, dat ik daardoor getroffen was, werd hij in het verloop van het gesprek hartelijk: "Hij zou het heel graag doen; er was niet eenmaal maar tienmaal sprake geweest van mijn salaris; hij erkende het recht daarvan; ik kon het mijn vader en iedereen zeggen, hij zou het heel graag doen, maar kon het nu niet." Hij informeerde naar mijn colleges, was daarmee ingenomen en was van mening, dat ik een nuttige persoon in Halle was, etc. Het gelukte mij dezelfde dag nog die adviseurs te spreken die ik wenste. Elk gebied heeft zijn speciale adviseur. Voor de universiteiten is Geheimrat Schulze, die mij zeer gezind is, maar persoonlijk minder invloed heeft. Hij hield mij onder de hoogleraren in Halle voor de degelijkste en zei dat ik in alles op hem kon rekenen."

"Daarna ging ik nog naar prof. Hengstenberg en hij zei mij met name, dat de minister mij tot gewoon hoogleraar in Königsberg had willen benoemen, dat hij het had afgeraden omdat ik mij in Halle er doorheen had gevochten; ook sprak hij mij toe, omdat ik hem mijn wens om te trouwen meedeelde, ik moest daarmee niet wachten. Er kon spoedig een salaris komen. Wonderbaarlijk schijnt God zelf intussen ervoor gezorgd te hebben. Een hoogleraar namelijk, die 400 Thaler salaris heeft, heeft een paar dagen nadat ik in Berlijn was, de minister dringend verzocht, hem hiervandaan te verplaatsen omdat hij hier niet slagen kan. Er was van deze verplaatsing reeds sprake in Berlijn; deze verplaatsing zal nu waarschijnlijk spoedig gebeuren en dat zou voor mij lucht geven. Ook heeft dominee Zahn onlangs aan Hengstenberg geschreven, dat het de plicht van de regering is om mij onder de armen te grijpen." Wichelhaus vertelt dan, dat de familie Springmann in Bonn is en dat zij het beste kunnen bemiddelen tussen hem en zijn ouders. Blijkbaar zijn ook de ouders Wichelhaus tegen een huwelijk zolang er geen salaris is. De Springmann's bieden aan om Johannes financieel te ondersteunen.

"Intussen ben ik van al de zorgen en moeiten en de arbeid, die mij overvalt, zo bezwaard, dat ik alleen maar van dag tot dag vooruit denken kan. U gelooft niet, hoe moeilijk de uitoefening van mijn beroep voor mij wordt. Hoe goed zou het mij doen, wanneer mij geliefde Pauline met haar rust, opgewektheid en hartelijkheid mij eens ter zijde zou staan. Hoe verkwikkend zijn voor mij haar brieven."⁶⁰

De vreugde

Ten slotte vallen alle bezwaren weg en geven de ouders hun toestemming voor het huwelijk. Wichelhaus is in extase: "“Wanneer de Here komt, om Sion te verlossen, dan zijn wij als die dromen.” Dat Woord zie ik aan mijn geliefde Pauline en mij vervuld. Welk een stille beademing van de vrede uit God, wanneer wij zelf geheel en al ter zijde gezet zijn, ook niet eenmaal iets weten te denken en te zeggen, maar het niet kunnen ontkennen: "Dat heeft God gedaan!" O hoe wonderbaar zijn Uw werken en Uw wegen met kinderen der mensen! Welk een genade, welk een geduld en wijsheid, waarmee Hij, die Zijn behagen heeft, Zich uit vaten der ongerechtigheid en onreinheid vaten van Zijn ontferming tot Zijn roem te bereiden - waarmee Hij uit het verderf tot Zich haalt, waarmee Hij tuchtigt en kastijdt, smelt en loutert, tot Zich lokt en aan Zich verbindt, en ook de verkeerdste, geheel aards gezinde en dode mens overzet in het wonderbare licht der heerlijkheid van Zijn genade en Zijn Heil. Na mijn laatste brief aan U vanuit Halle kwam op eens een antwoord, dat verrassend was. Mijn ouders wilden het niet tegenhouden... - zo spoedig als ik naar Bonn en Godesberg kwam, bleek dat mijn vader meerdere familieleden reeds zelf de aankondiging daarvan [= mijn aanstaande verlovings] gedaan had. Ook was het mij lief, ter wille van mijn vader, dat ik in de laatste dagen in Halle een zeer waardeerend schrijven van de minister en de directeur van het onderwijs over mijn boek⁶¹ ontvangen had, omdat mijn vader helemaal geen vertrouwen kan vatten, dat ik zou slagen en tot een

⁶⁰ Joh. Wichelhaus aan H.F. Kohlbrügge (Halle, im Mai 1855).

⁶¹ Joh. Wichelhaus, *Versuch eines ausführlichen Kommentars zu der Geschichte des Leidens Jesu Christi nach den vier Evangelien* (Halle 1855).

broodwinning zou komen. Ik hoop, dat het spoedig met het salaris in orde komt.

Hier in Aken werd ik vrijdagmiddag door mijn beste zwager Konrad⁶² op het station ontvangen en in het ouderlijke huis gebracht. Ik was verrast, dat Pauline en ik zo snel elkaar zo geheel kenden en elkaar toebehorend voelden. Ik kan het niet anders dan een heilige stemming noemen, die mij in deze dagen van Pauline tegemoet gekomen is, en de verborgene mens des harten is heerlijk getooid en versierd. - "Hij heeft grote dingen aan mijn ziel gedaan" - dat is de toon, die aan alles ten grondslag ligt. Grote vreugde heb ik ook aan Konrad en Malchen,⁶³ die ik nog helemaal niet kende, en ik gevoelde mij geheel thuis in de familiekring. Aan het eind van deze week denk ik naar Bonn terug te gaan; Pauline zal mij dan wel spoedig volgen, en wij komen dan samen voor een bezoek naar Elberfeld. Wat betreft de trouwerij viel het mij aanvankelijk zwaar, met U in te stemmen;⁶⁴ met een persoon en plaats zijn zoveel dingen verbonden; het is mij echter allengs duidelijker geworden, wat wij voor alles voor ogen moeten houden. De duivel wil God niet de eer laten van Zijn werk, dat Hij man en vrouw tot elkaar gebracht en in een heilige, liefelijke en waarachtige echtverbintenis gesteld heeft - daartegen wil God de duivel, de wereld en ons eigen blinde, verkeerde en ongelovige hart beschamen, dat Hij het waarlijk goed en heerlijk maakt, en dat Zijn werk volkomen is. Roept U met mij tot God, dat Hij het ons geeft, daar te staan en te schitteren in Zijn goedheid en genade en het boze te overwinnen met het goede en de zichtbare leugen te bestraffen door de enige waarheid van het onzichtbare en eeuwige. Bij Zahn⁶⁵ was ik nog op de laatste avond voor mijn vertrek. Zij deelden mij Uw brief mee, en vooral de vader was in een zeer aangename stemming ... Mijn zwager Springmann is momenteel wel op reis, zal echter spoedig terug keren om met Maria en de kinderen naar Engeland terug te gaan. Maria, die in blijde

⁶² Zwager Konrad Seyler.

⁶³ Malchen Seyler.

⁶⁴ Wichelhaus wilde in Elberfeld door Kohlbrugge getrouwd worden. Kohlbrugge raadde hem aan het huwelijk in Burtscheid, de woonplaats van de bruid, door vader Wichelhaus te laten bevestigen, wat ook gebeurd is.

⁶⁵ Fam. Zahn te Giebichenstein.

verwachting is, mag niet te lang meer wachten ... Ik wenste zeer, dat zij nog eens naar Elberfeld zouden komen ... "Doe wel bij Uw knecht, dat ik U love." De Here verheerlijke Zijn grote en heerlijke Naam bij allen, die Hem kennen, en vervulle ons met Zijn vreugde en kracht, dat wij in geen enkel opzicht de moed verliezen, maar op wacht blijven en Zijn Woord hooghouden, totdat Hij komt met Zijn gunstbewijzen en openbaringen, dat het waarachtig is, wat Hij gesproken heeft. Met de innigste groeten aan "Frau Pastorin", Uw gelukkige Johannes."⁶⁶

Het jonge geluk in Halle

In de nu volgende brieven komt telkens naar voren hoe gelukkig het jonge paar is. Hij laat aan Kohlbrugge weten: "Mijn geliefde Pauline en ik zijn geheel ontroerd en bewogen vanwege de goede huishouding, die God ons in Zijn goedheid bereid heeft."⁶⁷ "Het is voor Pauline en mij dagelijks een bron van diepe dankbaarheid, als wij zien hoe aardig en geriefelijk ons huishouden geworden is, en wij verbazen ons vaak, omdat wij niet weten waarom ons dit alles is te beurt gevallen. Als mijn deur opengaat, ga ik bijna aarzelend binnen, omdat het mij nog niet duidelijk is, dat ik hier thuis ben."⁶⁸ "Met ons gaat het goed. Met de inrichting van onze woning zijn wij nu bijna gereed; een zeer rijk geschenk van de geliefde Diergaardt (500 Thaler) is ons ter hand gesteld ... Pauline voelt zich hier geheel thuis, en wij zijn zo vertrouwd met elkaar, als hadden wij, ik weet niet hoe lang, met elkaar geleefd. Aan allerlei ongemak ontbreekt het wel is waar niet, en de nood van lichaam en ziel maakt, dat wij in het zichtbare en het genietbare niet blijven hangen - maar in het geheel is het toch een tijd van verkwikking. Bijzondere vreugde heb ik aan onze stille, vertrouwelijke woonkamer, wanneer ik 's avonds van college kom en daar liefhebbende armen mij ontvangen."

"Pauline en ik zijn een paar keer in de kerk geweest, en wij hebben ook enkele bezoeken gebracht, om de schijn van zonderling te vermijden; het is mij lief, dat Pauline deze dingen over het algemeen gemakkelijker opneemt dan ik (ik die gewoonlijk half ziek daarvan word), en dat zij mij daarbij veel kan afnemen. Mijn

⁶⁶ Joh. Wichelhaus aan H.F. Kohlbrugge (Burtscheid, 20 augustus 1855).

⁶⁷ Joh. Wichelhaus aan H.F. Kohlbrugge (Halle, 6 oktober 1855).

⁶⁸ Joh. Wichelhaus aan NN (Halle, 1857).

lichamelijke krachten reiken echter niet ver, en ik moet mij over het geheel tot het noodzakelijke beperken en zeer stil houden.”⁶⁹ Kohlbrugge schreef terug: “Een wonderbaar ding is toch de gemeenschap der heiligen. De geliefde Frau Pastorin dankt de lieve Professorin voor al het opgewekte en aangename, wat ons uit haar brieven tegemoet stroomt.”⁷⁰

Wichelhaus bericht zijn oudleerlingen uit Zwitserland: “De tijd van mijn verloving en huwelijk is jullie wel ter ore gekomen. Zou ik mijn gevoel de vrije loop laten, dat zou het papier mij te eng worden als ik de trouwe deelgenoten van mijn vroegere eenzaamheid uitvoerig van mijn geluk en vreugde zou vertellen. Zo heeft zich veel baan gebroken en mijn plaats is meer bevestigd, maar brengt ook weer meer zorgen, moeite en arbeid mee.”⁷¹

Verder schreef hij: “Het is voor Pauline en mij dagelijks een bron van ontroerende dankbaarheid, wanneer wij zien, hoe aangenaam en aardig ons huiselijk leven geworden is en wij zijn er vaak verbaasd over, omdat wij niet begrijpen waarom ons dit alles is ten deel gevallen” en hij verklaarde aan zijn leerling Wolfensberger, nu predikant in Zollikon (28 december 1855): “Wat zou je blij zijn, wanneer je mij nu als heer des huizes zag, en nog eens mijn gast kon zijn en een lieve vrouw aan mijn zijde begroeten. Soms wordt het mij haast bang vanwege al het goede, dat ons ten deel valt, en het veroormoedigt mij zeer, wanneer ik aan onze Heiland denk die voor ons arm werd en hier op aarde niets had waar Hij Zijn hoofd kon neerleggen.”

Het salaris

Eindelijk werd de kwestie van het salaris opgelost. Emil Springmann heeft daar een belangrijke rol in gespeeld. Hij kwam op bezoek in Halle en Wichelhaus verzocht zijn zwager, als iemand die verstand had om met mensen om te gaan, een bezoek te brengen bij de curator van de universiteit. Hij zou dan uit de eerste hand weten hoe de vork in de steel zat om dan ook tegenover de ouders Wichelhaus in Bonn de zaak in het rechte licht te stellen, zodat zij het huwelijk niet langer zouden tegenhouden.

⁶⁹ Joh. Wichelhaus aan H.F. Kohlbrugge (Halle, 24 november 1855).

⁷⁰ H.F. Kohlbrugge aan Joh. Wichelhaus (Elberfeld, 28 november 1855).

⁷¹ Joh. Wichelhaus aan R. Huber, Herter und J.F. Bula (Bonn, 25 september 1855).

Springmann voldeed graag aan dit verzoek en nadat hij met Johannes in de Domkerk dominee Neuenhaus gehoord had, ging hij naar dr. Pernice. Springmann vertelde: “Hij ontving mij zeer vriendelijk en werd spoedig vertrouwelijk. Nadat ik de zaak van het tractement te berde had gebracht en daarbij losliet, dat het publiek zich vaak dwaze voorstellingen maakte van het vermogen van de ouders vanwege hun nauwe familieband met de bankiers Von der Heydt: “het vermogen van de ouders was maar heel matig, hun eigen noden echter naar verhouding groot, zodat het hun niet gemakkelijk geworden was, om de oudste zoon gedurende zo lange jaren uit hun middelen te onderhouden en dat het daarom ook zeer te wensen was voor hen, daarin een verlichting te vinden doordat er een salaris aan de heer professor werd toegekend.” Toen sprak de curator geheel open en vrijmoedig het volgende: “Mijnheer Springmann, ik kan U verzekeren, de zorg om de heer professor een salaris toe te kennen vervult mij reeds geruime tijd, en wanneer het aan mij gelegen had, zou hij allang een salaris ontvangen hebben. De middelen van de universiteit zijn echter naar verhouding zeer gering. Alle middelen worden in beslag genomen, en sinds lange tijd is er niets vrijgekomen. Zodra echter maar iets disponibel wordt, dan denk ik het eerst aan Wichelhaus, en ik hoop dat het helemaal niet zolang meer zal duren.”⁷² Dit bezoek heeft goed gewerkt. De ouders van Wichelhaus hebben hun toestemming gegeven voor het huwelijk van hun zoon Johannes en Pauline Seyler en uiteindelijk is ook het salaris gekomen.”

“Enkele dagen geleden is mij nu ook het langverbeide tractement van 300 Thaler toegekend, wat mij hoewel ik het binnen afzienbare tijd verwacht had toch helemaal verraste ... Pernice heeft ook ditmaal de zaak zeer serieus ter hand genomen en was kort geleden in Berlijn om deze aangelegenheid te bespreken.”⁷³ Na het heengaan van Wichelhaus werd het salaris aan Pauline Seyler doorbetaald en zij heeft dit 16 jaar lang tot aan haar overlijden ontvangen.

Het meeleven van Kohlbrugge

Kohlbrugge heeft zich zeer verheugd in het geluk van de jonggehuwden en hij en zijn vrouw hebben bijzonder meegeleefd

⁷² Joh. Wichelhaus, *Die Lehre der heiligen Schrift*, 167v.

⁷³ Joh. Wichelhaus aan NN (Halle, 1857).

met de spanningen die er aan voorafgingen: "O, welk een wonder ook bij jullie! Ja, wij zijn wonderkinderen, en o, hoe verhoort de Here de gebeden! Naar Halle met mijn Anna te komen, is mijn vaste voornemen. Ik weet echter nog niet, wanneer. Ik zou de voorkeur geven aan het voorjaar of de zomer. Ik zou graag de bedrijvigheid van de studenten en de professoren zien. Hoe verheugen wij ons in jullie huiselijk geluk en jullie goede gesteldheid in de Here! Wanneer God voor ons is, wie zal dan tegen ons zijn!" In elke brief gaan voortaan de hartelijke groeten mee aan "Frau Professorin."⁷⁴

Hoe kort heeft dit gelukkige huwelijk, dat voor de moeilijk levende, lichamelijk zwakke Wichelhaus als een geschenk van God was, geduurd! Nauwelijks 2 1/2 jaar!

Uitnodiging aan Kohlbrugge

Wichelhaus en zijn jonge vrouw Pauline hebben er herhaaldelijk op aangedrongen dat Kohlbrugge hen een bezoek zou brengen in Halle.

Het was inderdaad het plan van Kohlbrugge om samen met zijn dochter Anna in Halle op bezoek te komen, maar dit plan is niet ten uitvoer gelegd. Kohlbrugge schreef: "Ik moet ... wat jullie mijn geliefden in jullie woning gearrangeerd hebt om ons te ontvangen op mij laten wachten, ... toch blijf ik de wens koesteren om tot jullie over te komen en met jullie te genieten, wat jullie aan bekoorlijks aanbieden. Meerder wat mij hier omgeeft, zegt mij, het is nog niet tijd en uur, om te volbrengen wat ik graag zou doen, wat hierin zwaar weegt, is de zorg ook om de gemeente hier."⁷⁵ Zo kwam het er niet van ook al omdat juist in deze tijd (1856) de kansels in Nederland voor Kohlbrugge open gingen en er vele preekverzoeken op Kohlbrugge afkwamen, waaraan hij graag gehoor wilde geven. Zelfs werden er allerlei pogingen gedaan om Kohlbrugge voorgoed in Holland terug te krijgen. Zodoende was Kohlbrugge vooral in het jaar daarop (1857) veel op reis naar Nederland. Een en ander vervulde Wichelhaus op zijn beurt met

grote zorg. Al met al kon Kohlbrugge er niet toe komen om ook naar Halle te reizen. Eerst na het overlijden van Wichelhaus is hij er geweest en toen heeft hij ook in de Domkerk te Halle gepreekt. Maar Wichelhaus en Pauline gaven de moed niet op. In 1857 voor het begin van het academische wintersemester logeerden Wichelhaus en Pauline in de pastorie te Elberfeld. En na hun thuiskomst in Halle schrijft Wichelhaus aan Kohlbrugge: "Het was in mijn hart U dadelijk na onze terugkeer hier te schrijven. Wij hebben zulke vreugdevolle dagen bij U beleefd en waren zo dankbaar voor de vaderlijke en moederlijke liefde, die ons onbeschrijfelijk goed gedaan heeft. Wij trokken getroost en gesterkt weer hierheen en toen wij 's avonds om 9 uur weer in onze vertrouwde woonkamer aankwamen, gevoelde ik mij aan de zijde van mijn geliefde vrouw geheel opgewekt en gelukkig ... De arbeid heeft mij weer direkt sterk in beslag genomen. Vorige week donderdag ben ik met de colleges begonnen, en omdat ik nu voor het eerst de Hebreeënbrief behandel, moet ik elke dag mijn dictaat daarvoor uitwerken. Ik beleef grote vreugde daaraan. Hoorders heb ik nu zeer weinig, 6 in totaal. Het zijn prettige lieden, die interesse in de zaak hebben en mij geen tegenzin laten blijken, zoals ik dat in het vorige semester had. - Böhl, Johner en enige bekenden van hen. Ik ervaar weer opnieuw, hoe nauw het toegaat en dat de wereld, de wetenschappelijke en de vrome wereld, de joodse evenals de heidense, het Woord en ons niet mogen. Het is altijd nog een wonder van God, dat er nog enigen zijn, die de onzichtbare Koning der harten heeft overgelaten (Jes. 1:9). Wanneer ik zo de ervaringen van de laatste tijd overzie, dan komt het mij voor, dat het Woord steeds meer scheiding maakt, en dat het Woord vervuld wordt: "Een arm en gering volk, die zullen op de Naam des Heren vertrouwen" (Zefanja 3:12).

Ik heb U echter nog iets te berichten. Toen ik namelijk onze vriend Neuenhaus, de hoofdpredikant van de Hervormde kerk alhier (deze heet Slot- en Domkerk) een bezoek bracht, vroeg hij mij, toen ik over Elberfeld vertelde: "Kunnen wij dan dominee Kohlbrugge niet eens hierheen krijgen?" Ik zei, dat U reeds meermalen de bedoeling gehad had, ons te bezoeken, en wanneer hij U eens voor een preek zou uitnodigen dat dit zo misschien het gewicht ten gunste van het bezoek in de weegschaal zou werpen. Daarop antwoordde hij onmiddellijk: "Dat zal mij de grootste vreugde zijn!" en ditzelfde herhaalde zijn vrouw enkele dagen later tegen

⁷⁴ H.F. Kohlbrugge aan Joh. Wichelhaus (Elberfeld, 26 juni 1856): "Unsere herzlichsten Grüße an den Herrn Professor und die liebe, liebende Frau Professorin".

⁷⁵ H.F. Kohlbrugge aan Johannes Wichelhaus (Elberfeld, vrijdag 30 mei 1856).

Pauline. U ziet, dat hier nog meer lieden zijn, die toch naar U verlangen, en omdat de spoorwagons hierheen zeer geriefelijk zijn, daarom denk ik, U moet het maar eens riskeren - misschien in februari, als dan het weer zacht is. Neuenhaus zal U ongetwijfeld de hoofddienst geven. Dan is het slechts de vraag, hoe met de liturgie te handelen. Die wordt hier na het eerste gezang zeer kort afgedaan, en het eenvoudigste zou wel zijn, wanneer Neuenhaus deze zou lezen, of ik moet met hem afspreken, dat U een hervormd formulier leest. - In de week kan er gemakkelijk nog een lokaal gevonden worden voor een bijbellezing. Het zou mij buitengewoon lief zijn, wanneer U hier eens zou preken. De mensen zien dan, dat de zaak legitiem is en het daglicht niet schuwt, en wie het dan horen moet, die zal het horen.⁷⁶

Het kwam er echter niet van. Wichelhaus werd kort daarop ernstig ziek, een ziekte waarvan hij niet zou herstellen. En Kohlbrugge had in december nog een bezoek toegezegd aan Holland. Hij ging naar Delft met zijn vrouw en dochter Anna, waar hij op een zondagavond in de Waalse kerk preekte. Daarna gingen zij op bezoek in Vianen om Gerrit en Mathilde op te zoeken. En via Utrecht - ongetwijfeld waren zij te gast bij de familie Kol op het Lepelenburg - keerden zij weer terug naar Elberfeld, waar al gauw de ernstige berichten over de ziekte van Wichelhaus uit Halle doordrongen.

15. Het studentenleven te Halle

Het niveau van het studentenleven

Wij moeten ons van het studentenleven in die tijd niet een al te gunstige voorstelling maken. Het studentenleven speelde zich vooral in de studentenkneipen en kroegen af. Daar vocht men om de aangekomen eerstejaars tot het lidmaatschap van de eigen vereniging of studentencorps te maken. Voor een student, die lid werd van een studentenvereniging of corps ging bijna het gehele eerste semester er mee heen om de groentijd te doorlopen. College lopen en kennismaken met de hoogleraren kwam later wel. De eerste tijd werd er behoorlijk geboemeld; er werd in de kneipen heel wat bier naar binnen geslagen en er werden studentenliederen ingestudeerd en gebruld. Er waren lange vacantes, niet alleen vanwege het universitaire programma, maar ook omdat voor vele studenten, het eind van het semester vlak na het begin lag. Daartussen lag het ene feest na het andere, alles werd gevierd, een dies, een lustrum van universiteit of studentenvereniging. Bij maneschijn ging men 's nachts roeien op de Saale. En ook werd er van allerlei 's nachts uitgehaald met de beroemde stalen leeuw op het marktplein in Halle. Een ritje op de rug van de leeuw kon een student op een gratis verblijf in de "Strafkammer" (of cel) van de universiteit komen te staan. De echte vacantes, en de vacantes die de studenten zichzelf toestonden, waren hard nodig om de vereiste examenstof er in te pompen met behulp van repetitoren en excerpten van oudere studenten. De gevaren van het studentenleven waren vanwege het lage zedelijke peil heel groot. Wichelhaus heeft dat studentenleven met grote zorg aangezien en geprobeerd zijn leerlingen zoveel mogelijk daartegen te beschermen en daar ver vandaan te houden.

⁷⁶ Joh. Wichelhaus aan H.F. Kohlbrugge (Halle, 17 november 1857).

16. De studentenverenigingen in Halle

De Salingers en Wingolf

Er waren in Halle drie studentenverenigingen of corpora, waarbij men moet bedenken, dat in die tijd meer dan een kwart van het aantal studen theoloog was.

De eerste groep studenten, de Salingers, waren zeer levenslustig, verder ten aanzien van de kerk en het geloof onverschillig. Zij droegen rode baretten. In deze kring was het bierzuipen en duelleren nog zeer in zwang. Met deze studenten heeft Wichelhaus vanzelfsprekend geen aansluiting.

De tweede groep studenten behoorden tot 'der Wingolf'; de Wingolfiten droegen witte baretten. Zij vormden de eigenlijke christelijke studentenvereniging. Wingolf was omstreeks 1830 ontstaan als een duidelijk protest tegen en afkeer van de heersende geest van de "bier- und duellfreudigen" en had een piëtistische achtergrond. De vereniging werd in die tijd voornamelijk door theologen bevolkt. Deze groep studenten stond onder leiding van Tholuck. Zij zagen slechts Gods Woord in de bijbel. Zij vonden Wichelhaus te stichtelijk en te weinig wetenschappelijk. Zij gingen liever bij een rationalist op college. Toch heerste in deze groep een zekere zedelijke ernst, waardoor vele studenten bewaard werden voor allerlei zedelijke gevaren die het studentenleven bedreigden.

Een derde groep

Een derde groep werd gevormd door studenten die het meest uit Pommern en Westfalen kwamen. Zij stonden om Wichelhaus heen. Zij wilden exegese en Hebreeuws. De studenten die leiding gaven aan deze groep waren frisse lieden met een helder hoofd. Zij hadden in de gaten, dat Tholuck geen strengere richting naast zich wilde toelaten. Zij vonden de groep studenten 'von Wingolf' domme lieden. Men kon hun stichtelijk geklets niet aanhoren, en zij wilden toch geen stichtelijke colleges. Deze derde groep studenten was in staat om Tholuck met zijn club het hoofd te bieden.

Wichelhaus zegt: "ik leg mij toe bij mijn colleges op schrift-onderzoek, houdt vast aan de autoriteit van de H. Schrift, en probeer een heldere uiteenzetting van de leer te geven in overeenstemming met de reformatorische belijdenis. En ik heb nu tenminste een klein aantal, die mij daarin volgt. Ik zie zelfs graag, dat zich bepaalde tegenstellingen vormen; Tholuck tegen het

Schriftgezag, Julius Müller tegen de kerkelijke belijdenis, - en daartegenover de andere kant - en daar bedoelt Wichelhaus zijn eigen positie mee: "Biblia et Confessio Patrum" (= de H. Schrift en de belijdenis der vaderen)." Hij vatte het plan op te schrijven "over de autoriteit van de Heilige Schrift." Het is er nooit van gekomen.⁷⁷

Het advies van Kohlbrugge

Tekenend is wat Kohlbrugge in dit verband aan Wichelhaus schrijft: "alleen treedt toch niet op als partijman en doe juist zo, alsof er geen tegenstellingen zijn, ja, alsof het onmogelijk is, dat iemand iets tegen zou hebben op datgene wat jij onderwijst. Partijen zullen zichzelf vernietigen. De waarheid gaat rustig, bescheiden, ernstig, zacht haar gang, doet goed, stoort zich nergens aan en zondigt niet tegen de liefde, die ieder welgezind is en die zich verwondert, dat anderen niet willen wat zij wil. Zij is met haar goud niet verlegen. En als je iets in druk wil geven, laat het alleen wetenschappelijk werk zijn."⁷⁸

Maar aan zijn vriend H.J.A. Boissevain te Amsterdam meldt Kohlbrugge het volgende: "ik hoor van Wichelhaus dat professor Tholuck uit zijn schuilhoek gejaagd is door mijn boekje: *Wozu das Alte Testament?* en nu aan de studenten gezegd heeft dat onze Heer en Zijn apostelen joodsgezinde mensen geweest zijn, waarop de studenten hem met mijn boekje verslagen hebben. Daarop heeft hij zich gewroken in een preek en is daarin losgetrokken tegen het geloof aan de bijbel; dat heeft enige studenten geheel van hem verwijderd en aan Wichelhaus doen aansluiten."

⁷⁷ Briefe von dr. H.F. Kohlbrügge, 164.

⁷⁸ Briefe von dr. H.F. Kohlbrügge, 103.

17. Omgang met studenten

Wichelhaus: een priesterlijke figuur

Wichelhaus was een priesterlijke figuur in de omgang met zijn studenten. Wanneer één van hen vanuit de verte hem om raad en hulp vroeg in allerlei nood en verlegenheid, wees hij hem niet af, maar schreef bv. als volgt: "Mijn trouwe vriend! In de strijd en de vraag naar waarheid, waarin gij u bevindt, zijn het de liefde en tevens de plicht, die mij dringen met de woorden van een vriend u terzijde te staan."⁷⁹ Wichelhaus schrijft aan zijn leerlingen die vanuit Halle naar Berlijn zijn gegaan om daar verder te studeren: "Wij hebben heel erg verlangd naar berichten van een ieder van jullie en zoals Paulus getroost werd door de komst van Titus, zo zijn wij, mijn geliefde vrouw en ik, getroost door de inhoud van jullie gewaardeerde brieven ... Zoals God het de moeder in het hart gelegd had voor haar kind te zorgen, zo heeft Hij het ook alle getrouwe leraren op het hart gebonden, dat zij dag en nacht zorg dragen voor het wel en wee van hen, die het Woord des geloofs en der zaligheid van hen aangenomen hebben niet als een mensenwoord, maar zoals het waarachtig is, als Gods Woord ... En dat is mijn gebed tot God, dat jullie zullen opwassen in de kennis van Christus en hoe langer hoe meer ingevoerd worden in het geheimenis van de godzaligheid."⁸⁰

Wichelhaus vond gaandeweg meer ingang bij de studenten. Hij vertelt: "Bij een van de laatste examens waren drie van de jonge kandidaten bij mij, om mij te bedanken; vorige week was een student in tranen bij mij en klaagde dat hij zeer aangevochten werd in zijn geloof in de Heilige Schrift; een andere student bekende mij: hij zou niet weten hoe hij er door had moeten komen, wanneer hij mij niet had ontmoet."⁸¹ En in een brief: "Met de studenten heb ik tamelijk veel verkeer, omdat ik merk, dat juist de persoonlijke omgang wezenlijk is, wanneer men duurzame invloed op het oog heeft. Zo vliegt de tijd om, en de stille uren van mijn avonden en mijn wandelingen hebben stof tot nadenken genoeg, een hoofd dat helderheid in alle dingen nastreeft en een hart, dat niet afwerpt wat het te dragen krijgt."⁸²

Wichelhaus vertelt, dat God hem lichamelijk en ook geestelijk voor het hem gegeven beroep steeds meer toerust en voorbereidt. "Dat nu weliswaar de school van het geduld zo lang duurt, dat kan mij soms heel diep neerbuigen, maar des te meer men ophoudt om van zichzelf of van mensen iets te verwachten, steeds te meer verkrijgt de hoop op God vastere grond. Van veel succes met mijn colleges kan ik niet roemen. Terwijl mijn Publica⁸³ beter bezocht zijn, heb ik in mijn privatissimum⁸⁴ slechts vier hoorders, wat intussen ten dele ook daardoor veroorzaakt wordt, dat ik een geheel nieuw, voor de universiteit volstrekt onbekend college geef: bijbelse dogmatiek. Hoe meer de studenten merken, dat wat ik onderwijs in tegenstelling staat met de gehele gewone manier van onderricht, en dat daarin ook hoge eisen aan hen gesteld worden, die bij hun sleur en lichtzinnigheid niet passen, des te moeilijker wordt het voor hen om mij blijvend te volgen, hoewel toch sommigen tot mij aangetrokken worden. Ik kan verder niets daaraan doen, dan dat ik dapper blijf en het God aanbeveel."⁸⁵ Maar het gaat allengs beter: "Het getal van mijn hoorders is in dit semester groter en de studenten maken mij door hun vlijt, vertrouwen en deelname veel vreugde."⁸⁶ "Aan mijn hoorders beleef ik in dit semester werkelijk veel en groot plezier. In het Genesis-college zijn regelmatig 14 à 16 studenten aanwezig en tonen voor het grootste deel veel interesse en deelname. Velen bezoeken mij vaker, beginnen mij hun vertrouwen te geven, openen mij hun hart - en dan wordt mij mijn beroep zo heilig, zo kostelijk, zo gezegend, dat ik verwaardigd ben het Evangelie van de Zoon van God, dat een kracht van God is tot zaligheid, aan de jonge harten te verkondigen. Ging ik vroeger met angst en pijn naar de kathedraal, omdat ik de tegenzin en afkeer op de gezichten kon lezen, zo voel ik mij nu juist goed, en als het mij ook soms zuur wordt, dan zie ik toch nu een vrucht en gevoel mij gesterkt om voort te gaan."⁸⁷

⁸³ Openbare colleges.

⁸⁴ Een privé-college over een bijzonder onderwerp speciaal voor gevorderde en geïnteresseerde studenten..

⁸⁵ Joh. Wichelhaus aan NN (Halle, april 1852).

⁸⁶ Joh. Wichelhaus aan Hulda Busse-Wichelhaus (Halle, 1 november 1854).

⁸⁷ Joh. Wichelhaus aan Maria Springmann-Wichelhaus (Halle, 16 februari 1855).

⁷⁹ Joh. Wichelhaus, *Die Lehre der heiligen Schrift*, 131.

⁸⁰ Joh. Wichelhaus aan vrienden in Berlijn (Halle, zomer 1856).

⁸¹ Joh. Wichelhaus, *Die Lehre der heiligen Schrift*, 70v.

⁸² Joh. Wichelhaus aan NN (Halle, december 1850).

Voor de praktische scholing naar Elberfeld

Wichelhaus heeft zijn leerlingen vanuit Halle in groten getale voor hun verdere praktische vorming naar Elberfeld gestuurd "in de leerschool van de praktijk." Hij wilde dat zelfs institutionaliseren: "zo een Seminarium theologicum ecclesiae reformatae, dat zou iets zijn; midden in de gemeente leert men het beste preken en catechetiseren."⁸⁸

Hij heeft eens opgemerkt: "Ik beschouw mij hier als een loods, die uitvaart naar de wijde zee, om de schepen door onzeker vaarwater in de haven te brengen en daarbij gaat het telkens weer opnieuw door de nevels, de golven en de wind."⁸⁹ Wichelhaus voelt zich gelukkig, wanneer hij een scheepje te Elberfeld in de haven heeft gebracht. Het gaat hem daarbij daarom, dat de jonge mensen in Elberfeld tegelijk hun leer- en proeftijd doorbrengen, dat zij onder de ogen van de predikant en in de gemeente tot boden en dienaren van het Woord gevormd worden.⁹⁰ Zo kwam ook Eduard Böhl naar Elberfeld, die weldra Kohlbrugge's schoonzoon zou worden. Wichelhaus zegt zijn leerlingen: "Ten eerste wil ik jullie aanraden om van de catechisaties, avondpreken en gesprekken met dominee Kohlbrugge aantekeningen te maken. Wolfensberger heeft de preken over de Hebreeënbrief prachtig op papier gebracht en zich een ware schat van catechetica, homiletica en pastoralia verzameld."⁹¹ "Ik weet, dat jullie goed voor anker liggen, daarom roep ik jullie alleen maar toe om deze tijd goed waar te nemen, om jullie scheepje goed te laden en te vullen uit de rijke voorraadschuren, die zich voor jullie openen. Met groot genoegen heb ik de excerpten en aantekeningen gelezen, die andere jongeren daar van de catechisaties en avondpreken gemaakt hebben en ik verwacht dat jullie niet verzuimen hetzelfde te doen. Wolfensberger heeft daardoor buitengewoon veel geleerd ... God heeft ons grote dingen laten zien en beleven. Wij zijn theologen - wat kunnen wij meer wensen dan dat voor ons het Woord van God geopend wordt? In welk licht van de eeuwige genadezon straalt ons nu deze of die tekst in de ziel, die vroeger een dode letter of een duister woord

⁸⁸ Joh. Wichelhaus aan H.F. Kohlbrugge (Halle, 17 november 1857).

⁸⁹ Joh. Wichelhaus aan J.F. Bula en R. Huber (Halle, 1856).

⁹⁰ Joh. Wichelhaus, *Die Lehre der heiligen Schrift*, 88.

⁹¹ Joh. Wichelhaus aan NN (Halle, 22 januari 1857).

voor ons was. Hoe stroomt door de hele Schrift een stroom, die van de troon van het Lam ontspringt."⁹²

Böhl en Locher

Ed. Böhl schrijft aan Th.J. Locher over zijn eerste bezoek aan Elberfeld en het pleit voor de begaafdheid van deze 18-jarige student dat hij tegelijk de eigen grootheid van Kohlbrugge heeft onderkend. "Ik kan wel zeggen, dat ik de aangenaamste dagen op deze reis in Elberfeld beleefd heb en dat het mij niet spijt, een man zoals doktor Kohlbrugge te hebben leren kennen. Wanneer ik door hem niet dadelijk in alle opzichten overtuigd werd, heeft de ontmoeting met hem toch een blijvende indruk bij mij achtergelaten. Zijn liefdevol, origineel wezen, zijn geduldig ingaan op mijn kruis- en dwarsvragen, het openlijk tonen van zijn gevoelens, zijn ontwikkeling, zijn eruditie, men kan het aan hem zien, hij heeft het alles persoonlijk doorleefd, hij heeft zich zijn inzichten bevochten en doorlouterd in het leven zelf, niet alleen aan zijn bureau in zijn studeerkamer, zoals zovelen van onze professoren. Deze frisse opvattingen, deze praktische ervaring en weergave maken voor mij deze man zo gedenkwaardig, in wie ik voor de eerste maal een echt groot "genie" gezien heb, waarbij vergeleken bij mij andere studeerkamergeleerden helaas volstrekt geen kans hebben. Wanneer de professoren zich zo zouden geven, zo los en bevrijd van hun boekenkamer in het leven treden, dat zij hun aanvallen eerst zelf doorleefd hebben - dan zouden zij andere resultaten bereiken."⁹³ En een maand later - Th.J. Locher is dan inmiddels vicaris in Zwitserland - bedankt Ed. Böhl zijn vriend Locher voor de prettige omgang die zij samen hadden in Halle. "Deze omgang ... heeft mij levendig aangespoord en mij deze zomer onvergetelijk gemaakt. Vooral in het begin, toen ik weer naar Halle kwam ... jouw afwezigheid nu valt mij zwaar op het hart ... Ik weet niet of ik jou wel reeds genoeg bedankt heb voor jouw trouw en liefde, waarmee jij mij toen mijn eenzame weg deelde en mij over de toen ervaren eenzaamheid heenhielp, doordat jij jouw doorleefde en doordachte waarheden mij meedeelde en inging op de lange disputaties. Ik heb daardoor inderdaad veel ontvangen en ben in vele principiële vragen

⁹² Joh. Wichelhaus aan J.F. Bula en R. Huber (Halle, 1856).

⁹³ Ed. Böhl aan Th.J. Locher (Goslar, 17 oktober 1856).

bevestigd geworden, die mij in staat stellen daarop verder te bouwen. Vooral mijn opvatting van de Schrift is voor mij gelouterd. Ook door het verblijf in Elberfeld, hoewel ik in de definitie van deze opvatting nog niet helemaal zeker ben: of namelijk woordelijk of in het menselijke zwakke vlees en bloed. In deze dagen denk ik namelijk veel over de vraag van de Schrift.”⁹⁴

Böhl en het studentenleven

Wanneer Böhl naar Halle komt, wil hij zich graag in het bruisende studentenleven storten. Tholuck en zijn vroegere huisleraar hebben hem aangeraden lid te worden van een studentenvereniging. Böhl zelf schrijft: “Door Tholuck en mijn vroegere huisleraar, die ik op mijn terugreis bezocht, werd ik opgehitst om toch in een studentenvereniging te gaan om vele overtuigende redenen, vooral: vorming, mensenkennis en afslijten van gewoonten ... Mijn alleenstaan hier versterkt mij in deze beslissing, die op mij afkomt. Om Wichelhaus niet te na te komen, sprak ik met hem daarover. Hij maande tot de grootste voorzichtigheid, vooral in Halle.” Bij de vereniging van de Salingers was het duelleren in zwang en zij waren ongodsdienstig. Ook had hij bezwaar tegen Wingolf, “dat wij toch bij hem gehoord hadden dat zij zich boven het Woord verheven achten en een grote dunk van zichzelf hadden.” Wichelhaus “bracht ook het verschil tussen zijn exegese en het schriftverstaan, die men in Halle voorstond naar voren, sprak over zijn wanverhouding met Tholuck (die woedend geweest was toen hij, Wichelhaus, tot hoogleraar benoemd werd) en stelde mij de gevaren voor ogen van een splitsing tussen hart en theologische positie. Ik zag dat zelf ook wel in en beloofde hem voorzichtigheid.” Böhl wordt aangetrokken om lid te worden van zo’n studentenvereniging maar onderkent de gevaren. Hij zegt tegen Locher: “je ziet, mijn oplossing is nog steeds moeilijk en door gebed te verkrijgen. Naar mijn opvatting is zo’n lidmaatschap heel goed, of toch misschien geestelijk helemaal niet goed, dat weet ik nog niet te beslissen. Aan de ene kant ben ik geïsoleerd zonder omgang met leeftijdgenoten ... Vanwege mijn gezondheid kan ik weinig studeren. Ik verlang leeftijdgenoten te leren kennen, wat sinds 3 jaar geheel niet geschied is (in Berlijn ging ik alleen met een oudere student om). Aan de andere kant is inderdaad de

⁹⁴ Ed. Böhl aan Th.J. Locher (Halle, 10 november 1856).

verhouding van zo’n vereniging tot het Woord van God toch problematisch. Ik hoop dat God mij helpt uit dit dilemma. Bid met mij mee! Was ik maar oud en vast genoeg om zo’n vereniging een richting te geven, dan zou ik er graag inspringen. Maar zo gaat het niet.”⁹⁵ Wichelhaus uit zijn zorg over Böhl aan Kohlbrugge. Hij vertelt dat Julius Künzli, Eduard Böhl en Albert Tschanter met Johannes Zahn elke zondagavond bij hem komen en dat zij met elkaar een preek van Kohlbrugge lezen. En dan: “Böhl heeft mij in de vorige week veel moeite gemaakt; hij wilde absoluut in een studentencorps en ik moest dat goed vinden; bij zijn levendige temperament zou hij onder de onbeschaamde corpsleden verloren zijn. Hij is een beminnelijke jongen, maar men moet hem des te meer in bescherming nemen.”⁹⁶ Enkele maanden later schrijft Böhl, dat hij dankbaar is voor de wijze waarop zowel Locher als Wichelhaus hem hebben teruggehouden om zich in het studentenleven te storten. Hij heeft Gods genadige en bewarende hand daarin ontdekt.

Wichelhaus op vakantie in Friedrichroda

Wichelhaus placht zijn vacaties deels in Elberfeld deels in het Thüringerwald door te brengen. Hij genoot intens van de schoonheid van de natuur en vertelde daar enthousiast over in zijn brieven vanuit Friedrichroda. Ook daar trok hij er op uit met zijn studenten. Albert Tschanter vertelt, dat hij samen met Adolf Zahn een tocht gemaakt heeft door het Thüringerwald via Erfurt, Neu-Dietendorf naar Arnstadt. De volgende dag gingen zij naar Ilmenau en Elgersburg. “Maar daar kreeg Zahn opeens de *raptus*;⁹⁷ het beviel hem niet meer en hij wilde met de postbus weer naar huis. Alle overreden was tevergeefs. Ik had ook helemaal niet zoveel op met zijn gezelschap en ik liet hem daarom graag teruggaan. Ik ging direkt verder en had veel vreugde aan het wonderlijke liefelijke Gera-dal. Ik verliep mij echter en vond tot mijn grote geluk een kolenbrandershut waarin ik de nacht doorbracht.” Tschanter vertelt dan hoe hij verder via Dietharz naar Tambach ging en tenslotte in Friedrichroda aankwam. “Daar hield prof. Wichelhaus vakantie en hij verbleef in het Zwitserse huis.

⁹⁵ Ed. Böhl aan Th.J. Locher (Halle, 10 november 1856).

⁹⁶ Joh. Wichelhaus aan H.F. Kohlbrugge (Halle, 12 november 1856).

⁹⁷ Hij scheurde zich los.

Toen ik 's avonds gemoedelijk met het eten in het gasthuis was, kwam daar ook Zahn weer aanzetten. Hij had zich bezonnen en was mij nu in stormpas langs een andere weg gevolgd en had de heerlijkste proviand achtergelaten. Ik verheugde mij natuurlijk zeer hem weer te zien. De volgende dag werd met prof. Wichelhaus een uitstapje gemaakt naar de Inselsberg. Dat was de moeite waard en zeer aangenaam. Wij hebben samen onze weg voortgezet naar Liebenstein. Op de Inselsberg heeft prof. Wichelhaus van ons afscheid genomen.”⁹⁸

⁹⁸ Alb. Tschanter aan Ed. Böhl (Halle, 21 september 1856).

18. Collegium Reformatum

Het “Collegium Reformatum” in Halle

In de laatste tijd van Wichelhaus in Halle ontstond er een studentengroep genaamd “*Collegium Reformatum*”. Het was te danken aan het optreden van de dompredikant en superintendent Andreas Samuël Neuenhaus dat er in Halle weer bijbels geloofsleven opbloede in de gemeente. Heel snel vormden zich rondom de dompredikant vrije gezelschappen van ‘reformierte’ studenten. Van een dergelijk gezelschap is zelfs een notulenboek (protocolboek) bewaard gebleven. Volgens dat boek vormde ongeveer een dozijn jonge theologen uit Bohemen, Schotland, Bremen, de Rheinprovincie en Hessen het zogenaamde “*Collegium reformatum*”, dat met onderbrekingen van 1856-1861 bijeenkwam. Andere verenigingen hadden in het huis van Adolf Zahn hun middelpunt, en de originele man wist de jonge lieden nog allerlei getuigenis van blijvende, waardevolle indrukken mee te geven.⁹⁹ Het zou de moeite waard zijn, wanneer dit notulenboek tevoorschijn kwam uit de archieven in Halle maar de naspeuringen hebben tot nu toe nog niets opgeleverd.

⁹⁹ August Lang, “Studienanstalten in der Domgemeinde zu Halle an Saale” in *Reformation und Gegenwart* (Detmold 1918), 277.

19. De colleges van Wichelhaus

Degelijke voorbereiding vanuit de heilige Schrift

"Mijn beroep wordt voor mij met elk semester zwaarder en tegelijk ook liever."¹⁰⁰ Het is zwaarder omdat het de hele mens opeist en het nodig is om niet alleen met het Woord maar ook met de daad anderen te leren in de kracht des Geestes, die van het Woord uitgaat en die men zelf eerst moet ondergaan. Maar tegelijk gaan mij steeds meer de schatten open van de waarheid en de betrouwbare troost, die in de heilige Schrift gegeven zijn.

De colleges van Wichelhaus kenmerkten zich door helderheid, eenvoud en warmte. Hij was existentieel betrokken bij de stof, die hij doceerde. Adolf Zahn vertelt: "Het donkere, bezielde oog lichtte diep op, wanneer hij zonder rhetoriek de Heilige Schrift verklaarde."¹⁰¹

Johannes Wichelhaus gaf zijn bijbel-exegetische colleges, naast Tholuck en naast de rationalistische hoogleraren. Men keek niet hoog tegen hem op. Het getuigenis dat hij wilde brengen, het getuigenis van de alleen goddelijke gerechtigheid tegenover de volkomen ongerechtigheid van de mens, ging voor onwetenschappelijk door. Wichelhaus ging zijn weg in stilte, studeerde intensief en vond grote waardering bij een klein aantal studenten. Zijn werk zou echter op de duur zegenrijke vruchten dragen en hij zou worden tot een van de weinige echt reformatorische theologen in een eeuw die speculatieve wetenschap hoger achtte dan het met grote kennis van hulpwetenschappen steeds dieper doordenken van het goddelijk geheimenis waarbij de gehele mens betrokken is.

Met een paar studenten gaat Wichelhaus het boek Samuël lezen en voor een klein gehoor Genesis uitleggen. Kohlbrugge geeft hem daarbij raad. Deze wijst hem ook nog eens op Luther, die hem zelf zo lief is. Toch waarschuwt hij ook Wichelhaus, dat de grote reformator de bijbelheiligen nu en dan niet mensen laat zijn die, zoals ze zijn, de raad Gods dienen. "Het onderscheid tussen die bijbelheiligen en andere mensen is," zo schrijft Kohlbrugge hem, "dat de eersten zich steeds houden aan het Woord, aan de barmhartigheid Gods en juist daarbij tonen dat ze van een gerechtigheid weten, die de anderen vreemd is."

¹⁰⁰ Joh. Wichelhaus, *Die Lehre der heiligen Schrift*, 65.

¹⁰¹ A. Zahn, *Die Ursachen des Niedergangs der reformierten Kirche in Deutschland* (Barmen 1881), 23.

Het stellen van de juiste vragen

Wichelhaus leerde zijn studenten de goede vragen te stellen en dat is enorm belangrijk. Bv. over het stuk van de regeneratie, de wedergeboorte. Op welke plaatsen in de bijbel wordt daarover gesproken? In welke context? Wie is de auteur van de wedergeboorte? Bewijsplaats daarvoor. Door welk middel? Bewijsplaats daarvoor. Verschillende uitspraken. Door het Woord. Door water en Geest. Hoe komt dat overeen? Op welke manier? Wat gaat voorop? Hoe bevindt zich daarbij de mens? Wat wordt daarbij ervaren? Valse opvattingen daarover bij de piëtisten, een totaal passeren hiervan bij de moderneren. Tot welk doel, waartoe wordt iemand van boven of opnieuw geboren? Wie is de oorsprong? Wat is het doel van het nieuwe leven? Naar God toe? Door het Woord? Tot welke hoop? Tot geloof? etc. etc.¹⁰² Men ziet op welke wijze Wichelhaus de dogmatische vragen op het nauwste verbindt met de exegese van de H. Schrift. Daardoor wordt voorkomen dat de leer tot een systeem wordt, dat als een deksel op de H. Schrift ligt.

Wichelhaus heeft op de kathedraal te Halle de theologie des Woords gedoceerd. Hij schreef: "Wij willen onze broeders meedelen, hoe wij zelf door Gods Woord ons gestraft, terechtgezet, onderwezen gevoelen, en wij willen hun meedelen, hoe wij door datzelfde Woord getroost worden." Hierin lag ook de zin van de studie en het werk van Wichelhaus onder moeilijke omstandigheden en in een wereld die hem vijandig gezind was en de schouders over hem ophaalde. Hij zegt zelf: "Hierop zijn derhalve ook al mijn colleges ingericht, dat ik naar de genade die God mij gegeven heeft en naar mijn eigen ondervindingen Gods Woord ontsluit, de harten ermee verwarm, zin voor zin nauwkeurig verklaar, aan strenge en zorgvuldige verklaring van de woorden en zaken gewen, enz. enz. Het geldt het Woord. Ik geef niets om allerlei verheven kennis, om allerlei mystieke gevoelens en hemelse stemmingen, om allerlei gedachtenvlucht en geestkracht. Dat is alles waardeloos voor Gods aangezicht. Niemand heeft ooit God gezien; ook heeft niemand door zichzelf gemeenschap met God. Van Godswege is de mens echter één ding gegeven en in dit éne alles - dat is: het Woord. Wie het Woord heeft, die heeft God; wie in het Woord blijft, die heeft zowel de Vader als de Zoon. Dit Woord is vervat in de Heilige Schrift. Dit Woord is door mensen in menselijke taal tot

¹⁰² Joh. Wichelhaus, *Die Lehre der heiligen Schrift*, 89f.

ons gesproken; het heeft zijn verklaring in zichzelf. Wie het 't eenvoudigst begrijpt, begrijpt het 't best; wie het gelooft, voor die blijkt het proefondervindelijk goed; wie het doet, aan die openbaart het zich hoe langer hoe duidelijker. Aan dit Woord heeft God al Zijn beloften verbonden; al Zijn hemelse legerscharen dienen dit Woord, en aan stukken breken moet voor Zijn aangezicht alles wat er zich tegen verheft, want het is het Woord van Hem, die alleen leven heeft en alleen wijs is, waarachtig en getrouw. Dit Woord, waarin begrepen zijn Wet en Evangelie, de volkomen leer der zaligheid en een onuitputtelijke schat van ondervijzing en vertroosting, opdat de mens Gods in alle opzichten volkomen tot alle goed werk toegerust zij - is aan de gemeente Gods als haar grootste schat toevertrouwd."

20. De leerlingen van Wichelhaus

De leerlingen uit Zwitserland

Het eerste vriendschappelijk contact voor Wichelhaus in Halle was met zijn collega privaatsdocent dr. G.A. Meier. Toen Meier onverwacht kwam te overlijden, terwijl hij op het punt stond hulp-prediker te worden in Elberfeld, werd onder de leerlingen van Wichelhaus ijverig gezocht naar een ander. En zo werd Hans Rudolf Wolfensberger in Elberfeld de eerste hulpprediker van 1853-1855. Hij wordt vaak genoemd in de correspondentie 'onze trouwe Zwitser'. Wolfensberger was de eerste van een hele groep Zwitsers die naar Halle kwamen en die in de brieven vaak worden genoemd. Hij kwam in 1850 naar Halle. Hij werd predikant in Zollikon in 1858 en trouwde met Geertruida Westendorp uit Amsterdam. Hij stierf betrekkelijk jong in 1883, 56 jaar oud. In zijn laatste semester in Halle trof hij Rudolf Huber. Verder waren er uit Zwitserland: J.F. Bula, Herter (ook jong gestorven), Gottlieb Johner, Julius Künzli, de latere opvolger van Kohlbrugge in Elberfeld, en dan de gebroeders Locher: Th.J. Locher (die later in het huwelijk trad met Maria de Clercq) en G.W. Locher.

Locher en Böhl

Th.J. Locher was zoon van een Zwitserse predikant, die om Wichelhaus naar Halle kwam. Hij legde het contact met Ed. Böhl en bracht hem tot Wichelhaus en zo tot Kohlbrugge. Locher werd eerst predikant te Utikon bij Zürich en kwam daarna naar Nederland. Hij stond in Zevenhoven, Zelhem en Charlois bij Rotterdam. Hij stierf in 1882, 51 jaar oud. Tussen Ed. Böhl en Th.J. Locher ontstond een hechte vriendschap en een bijzondere geestverwantschap. Uit hun correspondentie blijkt dat zij deelden in elkaars lief en leed, en daarnaast dezelfde theologisch-wetenschappelijke interesse hadden.

Ed. Böhl stamde uit een voorname koopmansfamilie in Hamburg. Hij had eerst privaatonderwijs ontvangen en ging daarna in Berlijn studeren. Eerst in Halle kwam hij in het volle studentenleven. Voor Ed. Böhl was de ontmoeting met Th.J. Locher en via hem met Wichelhaus beslissend voor zijn gehele leven. Hij vertelt daarover in een "Cirkularbrief" na het overlijden van zijn meest intieme vriend: "Met een bezwaard hart neem ik vandaag de pen op en klaag met U allen over de dood van onze broeder Locher, die ik voor mij tenminste tot aan het eind van

mijn leven missen zal. In Halle met Pasen 1856 aangekomen, bevond ik mij op een namiddag in de grote collegezaal rechts van de ingang alleen met een Zwitser, die er vreemdsoortig uitzag en evenzo sprak. Hij was naar Halle gekomen om bij Wichelhaus college te lopen, ik was daarentegen terwille van Tholuck gekomen. Terwijl ik over de laatste reeds enigmatische teleurgesteld was, voelde ik mij aangetrokken door het eerlijke getuigenis, hij kwam voor de verachte prof. Wichelhaus, en zo werd ik door de tegenstelling, waarin Locher zich tot alles, wat overigens Halle groot maakte, bevond, aangelokt, en spoedig zijn intimus. Velen namen het mij kwalijk, dat ik, de jonge van leven tintelende noordeling juist mij deze oude, iets verlegen vriend uitgezocht had. Men waarschuwde mij; alle netten werden uitgeworpen, maar ik bleef hem trouw en trok met hem ook voor de eerste keer via de Rijn naar Elberfeld, waar ik met mijn latere schoonvader kennis maakte. Wij waren dan langere tijd gescheiden, totdat ik van Bazel uit hem weer in zijn woeste gemeente dicht bij Zürich opzocht en kon opvrolijken. Hij woonde alleen met zijn zuster maar nog eenzamer was hij in de kerk, waar de kerkgang en de deelname tot nul gezonken was. Zijn vreugde aan de studie verbond ons op de duur; hij nam deel aan alles wat ik deed en vaak heb ik gedacht: was hij toch ook een geleerde geworden. Hij moest over de dingen broeden, dan kwam steeds iets goeds tevoorschijn en daarbij bezat hij de grote bescheidenheid, zijn grenzen te kennen en daarbinnen te blijven, verder ook het bijzondere, dat hij het "*dies diem docet*"¹⁰³ waarnam en rustig verder leerde en studeerde, - totdat hem nu de moeitevolle weg van het ten dele kennen bespaard is en hij opeens ziet, wat te kennen hij hier verlangde. Uit een *docens theologiam* is hij met het overslaan van de *doctor theologiae* opeens een *doctissimus*¹⁰⁴ geworden. De vergelijking heeft hij achter zich. Wel hem, hij heeft het goed. Om er hier op aarde gemakkelijk doorheen te komen, daartoe ontbrak het hem aan veel, maar wat hem ontbrak, dat juist heeft hij daarboven niet nodig waar men van aangezicht tot aangezicht ziet en geen behulpzel meer nodig heeft. Voor de achterblijvenden is de dierbare ontslapene een voorbeeld van de trouwste

¹⁰³ De dag leert de dag.

¹⁰⁴ Een de theologie lerende - leraar van de theologie - een allergeleerdste.

plichtsbetrachting in ambt en studie en over de vruchten van zijn meditation in zijn bijbelse geschiedenis zullen de vrienden zich nog lange jaren verheugen en daaruit leren kunnen."¹⁰⁵

De familie Zahn in Giebichenstein en hun zoons

De broers Adolph Zahn en Joh. Zahn stamden uit de pastorie te Giebichenstein bij Halle. Omdat de moeder van de beide studenten Zahn (Kleophea Zahn-Schlatter was een dochter van de bekende piëtiste Anna Schlatter uit Sankt Gallen)¹⁰⁶ tot de kennissenkring behoorde van Wilhelmine von der Heydt-Kersten, de grootmoeder van Wichelhaus, kwam Wichelhaus vanzelf vaak op bezoek in de pastorie van de oude ds. en superintendent Zahn in Giebichenstein, vlak bij Halle en ontstond er een hechte vriendschap met de familie Zahn. Zij behoorden tot de "Landeskirche" en stonden enigszins gereserveerd ten opzichte van Kohlbrugge en zijn gemeente in Elberfeld. Wichelhaus heeft zich veel moeite gegeven om vooral de jonge Adolph Zahn te begeleiden. Vooral wanneer Adolph Zahn enige semesters in Tübingen studeert en daar onder de bekoring komt van de "Vermittlungstheologie" van J.T. Beck gaan er vele brieven tussen Halle en Tübingen heen en weer. Adolph Zahn is een begaafde student maar heeft ook een lastig karakter en dat heeft hem in zijn latere leven behoorlijk parten gespeeld.

Onze jonge vriend Hesse

"Onze jonge vriend Hesse" uit Oranienbaum, zoals hij door Wichelhaus genoemd wordt ging na zijn eerste studie in Halle verder naar Berlijn. Hij was al in Elberfeld geweest en Wichelhaus bericht aan Kohlbrugge over de voortgang van zijn studie: "Onze jonge vriend Hesse in Berlin is ook bezig met de voorbereiding op zijn examen. Hij en zijn oude vader, een weduwnaar wiens enige zoon hij is, uit Oranienbaum in Anhalt-Dessau, dat zijn nog echt originele mensen uit een verleden tijd. Hij had angst voor zijn eerste preek en door een sterfgeval in de familie van de professor

¹⁰⁵ Ed. Böhl, Circular-Brief (Wenen, maart 1882).

¹⁰⁶ A. Ritschl wijdt een hoofdstuk aan haar in zijn *Geschichte des Pietismus* Band I. *Geschichte des Pietismus in der reformierten Kirche* (Bonn 1880), 541-582. Adolph Zahn heeft brieven van zijn grootmoeder uitgegeven (Halle 1862).

was de preek, de laatste aangekondigde in het semester, geheel uitgevallen. Wij kregen een paar brieven te lezen, die de oude papa bij die gelegenheid geschreven had. Dat was stof voor een idylle: "De eerste preek" of "de bezorgde vader".¹⁰⁷ Hesse was een goede student. Hij gaf enkele tractaten uit van Huberinus, een figuur uit de reformatie op wie Wichelhaus zeer gesteld was.¹⁰⁸ Hij wordt ook genoemd als hulpprediker in Elberfeld. Wichelhaus meldt: "naar alle waarschijnlijkheid kan onze beste Hesse naar Elberfeld komen. Hij heeft zijn examen goed gehaald; zijn scripties waren de beste. Hij is momenteel tot midden november in Köthen en bezocht ons vorige week. Tot onze verbazing vertelde hij ons, dat zijn vader uit eigen beweging de wens geuit had, dat hij enige tijd in Elberfeld zou mogen doorbrengen, om onder Uw leiding zich verder te bekwamen. Ik stelde hem daarop voor, dat hij zo spoedig mogelijk zich naar Elberfeld zou begeven, ik twijfel er niet aan, dat hij ook daar spoedig iets voor hem zou vinden, waardoor hij iets zou kunnen verdienen. Hij heeft nu met zijn vader daarover gesproken en schrijft mij bijgaande brief. Het zal nu wel spoedig duidelijk worden, hoe de zaak in Zwitserland verloopt, of Künzli naar Zürich beroepen wordt. Dan zou Hesse in diens plaats kunnen komen, maar niet als hulpprediker, maar als kandidaat, omdat hij het 2e examen nog moet doen. Nu zou het echter misschien goed zijn wanneer hij nog enkele weken met Künzli samen zou zijn, en ik zou dan willen voorstellen om te schrijven: "De hulpprediker Künzli zal naar te voorzien is Elberfeld spoedig verlaten, dan zult U hulp in prediking en catechisatie nodig hebben en zou het zeer gaarne zien, wanneer kandidaat Hesse dat overnemen wilde onder dezelfde condities (400 Thaler - 350 zijn echter genoeg); zodra de zaak met Künzli beslist is, zult U hem dan vragen te komen, om zich nog door Künzli in alles te laten inwerken.

Wanneer Hesse komt, dan is het mij nog liever dan Zahn; hij is gezond en zal U heel gehoorzaam ter zijde staan. Zo flink in het werk als Künzli zal hij wel niet zijn, maar met zijn karakter en zijn hartelijkheid zal hij bij U en de gemeente geliefd worden. Adolph Zahn heeft vorige maandag het examen afgelegd en zeer goed. Hij is echter lichamelijk zeer verzwakt, en zijn vader is onmiddellijk met hem voor enkele dagen op reis gegaan voor

¹⁰⁷ Joh. Wichelhaus aan H.F. Kohlbrugge (Halle, 15 mei 1857).

¹⁰⁸ E. Hesse: *Caspar Huberinus, Vom Zorn und von der Güte Gottes*.

herstel. Zijn komst naar Elberfeld en met name een dienst in de gemeente zou zoals ik merkte, toch haken en ogen hebben van de kant van de ouders, en het was mij daarom zo wonderbaarlijk, dat Hesse, van wiens vader men het helemaal niet verwacht had, uit eigen beweging bereid was. De jonge Zahn zelf is braaf en vast, maar de moeder is zeer terughoudend. Hij denkt echter in de winter ook nog naar Elberfeld te komen.¹⁰⁹ Tijdens de laatste ernstige ziekte van Wichelhaus komt er een brief van de kerkeraad uit Elberfeld naar Halle om vervanging voor Künzli. Omdat Wichelhaus te ziek is om te schrijven bericht Pauline aan Kohlbrugge: "Ja, wanneer dat in ons vermogen stond (een kandidaat te sturen). Wij zouden ook wel graag weten hoe het met Hesse staat. Ik klopte onlangs van verre bij Adolph Zahn aan. Hij zei, hij zou dan onmiddellijk van de lijst van de pruisische kandidaten afgehaald worden, en daartoe had hij geen vreugde. Op dit moment kan Johannes met niemand praten."

De brief van Tschanter

Verder zijn nog te noemen Albrecht Tschanter uit Silezië, en Franz Sebesta en Sara uit Bohemen en Moravië. Vaak worden namen van studenten in de brieven slechts met één initiaal aangeduid. Die zijn moeilijk te identificeren. Maar de genoemden behoren alle tot de intimi van Wichelhaus, die bij hem een *privatissimum*¹¹⁰ liepen en met wie hij op 's zondagsavonds een preek van Kohlbrugge las. Op wandelingen werd dan de homiletiek¹¹¹ van Kohlbrugge besproken.

Albrecht Tschanter schreef na de dood van Wichelhaus aan H.F. Kohlbrugge: "U bent zo vriendelijk geweest en hebt de leerlingen van wijlen prof. Wichelhaus toegestaan aan U te schrijven. U hebt dit stellig daarom gedaan, omdat U wist hoezeer iedere leerling van wijlen prof. Wichelhaus zich met U en Uw gewaardeerde gemeente diep verbonden gevoelen moest. En ik mag in ieder geval tenminste reeds sinds een jaar mij beschouwen als lid van Uw gemeente, nog niet uitwendig, toch ben ik zeker - ik zeg het tot God - geestelijk met haar verbonden. Het bewustzijn

¹⁰⁹ Joh. Wichelhaus aan H.F. Kohlbrugge (Halle, 17 november 1857).

¹¹⁰ Een privé-college over een bijzonder onderwerp speciaal voor gevorderde en geïnteresseerde studenten.

¹¹¹ Preekkunde.

van deze geloofsgemeenschap geeft mij de moed een lang gekoesterde wens eindelijk te vervullen en U, geliefde mijnheer dr., als een onbekende toch in volledig vertrouwen te zeggen, wie ik ben en in welke omstandigheid ik mij bevind. Ondersteun mij na korte of lange tijd met elke raad, die U naar Uw inzicht voor mij heilzaam zult vinden. Ik weet immers van mijnheer prof. Wichelhaus, dat U zoveel van God ontvangen hebt om daartoe in staat te zijn, en ik van mijn kant ben arm in alles en zal elk advies van U met blijdschap in mijn hart aanvaarden."

Tschanter vertelt dat hij als bij toeval in het college van wijlen prof. Wichelhaus kwam. "Wat hij zei, kwam mij voor als nieuw, het was mij als had ik in dit college iets gevonden, wat ik lang tevergeefs had gezocht. Maar toch wist ik niet, wat ik gevonden had en wat mij zo blij maakte. Intussen wilde ik de man verder horen. Ik wist nog niet wat mij in hem aantrok, maar ik gevoelde mij tot hem aangetrokken. Maar het scheen mij dwaas toe, met zo'n ijver een theoloog te horen. Ik heb bijna met geweld weer met hem gebroken en bezocht juridische colleges. Slechts een hebreuws college, dat prof. Wichelhaus in de universiteit hield, bezocht ik. Dat kwam mij toch helemaal te mooi voor, om ook als niet-theoloog de grondtext van de Schrift te kennen. Ik raakte zeer gesteld op de professor in dit college en ik wenste hem nader te leren kennen. Maar omdat ik zo weinig zijn colleges volgde, waagde ik het toch niet een bezoek bij hem af te leggen. In Berlijn had ik gehoord, dat er in Halle een man was genaamd Pätzhold, die stichtelijke uren hield. Op een wandeling kwam ik toevallig bij zijn huis voorbij. Ik vroeg naar de genoemde man en naar zijn stichtelijke uren. De mensen dachten, dat het een grap van mij was, dat ik deze vragen stelde. Intussen, toen zij zagen, dat het mij ernst was, stonden zij mij vriendelijk te woord en nodigden mij uit hen weer te bezoeken wanneer ik weer tijd en gelegenheid had. Ik deed dat spoedig en daar trof ik de heer prof. Wichelhaus. Hij nodigde mij uit hem te bezoeken en het lezen van Uw preken op zondag bij te wonen. Nu begreep ik bepaald dat het het Woord van de vrije genade van God in Christus was, wat mij van het begin af in hem aangetrokken had. Van toen af ben ik een trouwe toehoorder gebleven en wil door Gods genade ook tot aan het einde van mijn leven trouw blijven aan het Woord dat door zijn en Uw prediking voor mij opengegaan is. Ik heb daarom ook tijdens mijn examen op de vraag van het consistorium: "Welke belijdenis heeft

de examinandus?" beslist geantwoord: "dat ik met mijn gehele hart de gereformeerde belijdenis ben toegedaan".¹¹² Tschanter was op het moment, dat hij deze brief aan Kohlbrugge schreef, jeugdleider in een jongenshuis of opvoedingsgesticht in Neinstedt bei Quendlinburg. Wij weten niet of en waar hij predikant geworden is. Verder ontbreekt na deze brief van hem elk spoor.

De overige studenten

Er komen verder in de brieven nog vele andere studenten uit Duitsland ter sprake: Anstein, F.W.J. Dilloo,¹¹³ F.W. Cuno, H.A.J. Lütge, Gobijs du Sart, en Axenfeld.

Over Nippel die uit Elberfeld stamt, vertelt Wichelhaus: "De student, die mij een groet van dr. Kohlbrugge overbracht, is een zoon van de aan Vader Wichelhaus wel bekende leraar Nippel. Zijn moeder leeft nog en behoort tot de nieuwe gemeente. Ik merk aan hem, dat hij een orgaan heeft om mij te verstaan, en ik hoorde uitingen uit eigen levenservaring uit zijn mond, zoals ik die tot nu toe van geen enkele student hier vernomen heb. Des te angstiger vrees ik echter ook voor hem vanwege het ontzaglijk verleidelijke van het studentenleven, waarmee het nu eerst recht erg geworden is door allerlei onrust en verstrooiing. Hij heeft na zijn eindexamen anderhalf jaar in Zwitserland als huisleraar doorgebracht, waardoor hij zich de financiën voor zijn studie heeft verworven."¹¹⁴ "Ook heb ik een landgenoot onder mijn hoorders: Schmitz uit de buurt van Hückeshagen, die een zeer goede Hebraïcus geworden is."¹¹⁵ Ook is er sprake van een zekere Bezner, "neef Bezner", die hulpprediker was bij zijn vader in

¹¹² Alb. Tschanter aan H.F. Kohlbrugge (Neinstedt bei Quendlinburg, 5 juli 1858). Deze brief werd aangetroffen in een boek, dat oorspronkelijk in het bezit was van dr. J.C.S. Locher te Leiden en thans eigendom is van de heer T. van Es te Alblasterdam, die wij op deze plaats danken voor de kennisname van deze brief.

¹¹³ F.W.J. Dilloo, op 2.7.1880 benoemd tot hoogleraar in de Oosterse talen aan de VU; hij had zich in de VU vergist. Hij had zich tegen het lutherse confessionalisme verzet en nu vond hij bij Kuyper het calvinistische confessionalisme; hij keerde met ingang van 1886 weer terug als predikant naar Solding, Pruisen.

¹¹⁴ Joh. Wichelhaus aan Maria Springmann-Wichelhaus (Halle, 15 juni 1846).

¹¹⁵ Ibidem.

Altdorf. Hij schreef vanuit Württemberg, dat daar "alles denkt aan de laatste tijden." Ongetwijfeld een chiliastische trek van het Württembergse piëtisme.¹¹⁶

¹¹⁶ "Dort in Württemberg, schreibt er, denke alles an die letzten Zeiten; die Leute denken und sprechen aber allerwärts so viel von den Zeiten, dass sie für sich selbst aus der Zeit wenig Gewinn ziehen", ibidem.

21. De theologie van Wichelhaus

Exegese en dogmatiek

Wichelhaus was voor alles uitlegger van de H. Schrift. Zijn theologie was Schriftuitleg. Wichelhaus heeft zijn exegetische principes zo samengevat: "Wat in de heilige Schrift als geschiedenis gegeven wordt, is geen verdichte mythe en onzekere sage, maar ware en zekere geschiedenis, en wat als woord van Mozes, David, Jesaja aangeduid wordt, is door deze mannen werkelijk gesproken of geschreven. De wezenlijke en totale inhoud van de geschriften van Mozes en de profeten is behalve het voorhouden van de wet en de belofte, van bekering en geloof, de lijdende en opgestane Christus. Het verstaan van de heilige Schriften, zoals deze door de heilige mensen Gods door de Heilige Geest gedreven, geschreven zijn en het Woord des levens en der zaligheid bevatten, kan niet geopend worden door menselijke geestesgaven en krachten, maar alleen door de Geest Gods, en een uitleg is slechts dan juist, wanneer deze naar de regel des geloofs is. De academische leervoordracht heeft tot taak allereerst de taalkundige, historische en archaeologische aspecten van de bijbeltekst naar de strengste taalwetten en het grondigste onderzoek van deze tekst deze zo zorgvuldig mogelijk te verhelderen. Als de goddelijke en heilige inhoud van de Schriften kan hij echter geen andere geven, dan de boven aangegevene, die daarin alleen vervat is. Deze principes zijn dezelfde die Luther en Calvijn gevolgd zijn en mij kan het recht om naar bovenstaande principes te leren niet bestreden of ontzegd worden omdat de kerk der reformatie de heilige Schrift belijdt en eveneens de Schriftuitleg van Luther en van Calvijn. En de vrucht die de Schriftuitleg van deze beide mannen, met name in de tijd van de reformatie gedragen heeft, is te zeer erkend, dan dat ik een verdere rechtvaardiging daarvoor behoef te zoeken, dat ik hun principes boven alle andere prefereer."¹¹⁷

Bijbelse dogmatiek

Wichelhaus hield zijn colleges over bijbelse dogmatiek in een tijd, die hijzelf kenschetste als "een tijd, waarin het christelijk

¹¹⁷ C.A. Wilkens, "Ein Schriftgelehrter aus Kohlbrüggess Schule" in *Der Beweis des Glaubens. Monatschrift zur Begründung und Vertheidigung der Christlichen Wahrheit für Gebildete* (1876), 363f.

bewustzijn van iedere enkeling wilde beslissen over de vraag, wat christelijk geloof en wat christelijke leer is, waarin de zelfbewustheid en de zelfhandhaving alles was bij de mens, die God en Christus, hemel en aarde, en ieder dogma wilde opbouwen op de basis van het eigen leven." "Waar echter zelfbewustheid en zelfhandhaving de boventoon voeren, daar kan" - zo heeft Wichelhaus terecht geconcludeerd - "geen sprake meer zijn van geloof en van gehoorzaamheid des geloofs. Waar geloof is, daar is God Degene, die spreekt, die getuigt... Wie zichzelf van alle dingen bewust is, heeft evenmin behoefte aan het Woord, als hij, die zichzelf handhaaft, een Verlosser en Plaatsbekleder nodig heeft."

Deze "*biblische Dogmatik*", die slechts 200 bladzijden omvat, is uiterst actueel. Wichelhaus schrijft daarin: "Het mag zo zijn, dat het menselijke gevoel en de lust tot vrijheid zich verzet tegen de leer van de genade, die alleen zalig maakt. Geen enkele leer is zo verminkt, door menselijke veronderstellingen en door de zonde verkeerde begrippen zo belastend en verketterd, als de leer der predestinatie. Maar ik schaam mij niet voor deze leer. Het gaat hier om de eer van God en om de waarachtige zaligheid. Met de predestinatie staat of valt de leer van de rechtvaardiging door het geloof alleen. De leer van de Schrift daarover is in de duidelijkste en onweerlegbaarste woorden neergeschreven. Het geloof ligt niet in de macht van de mens en daarmee ook niet de zaak van de zaligheid. Het is niet desgenen die loopt of wil, maar des ontfermenden Gods. De lankmoedigheid van God is de enige oorzaak der volharding. Wil men echter dit niet weten, wil men de Vader, de Zoon en de Heilige Geest niet de eer geven, dat het God alleen is, die de opstanding uit het geweld van de zonde en de dood naar Zijn vrije gunst heeft gewild, en naar de macht van Zijn genade heeft bewerkt en naar de vrijheid van de Geest tot aanzijn heeft gebracht, quando et ubi visum est Deo (*Confessio Augustana* 5),¹¹⁸ dan moet men het maar met eigen werk en wil proberen."¹¹⁹ Wichelhaus snijdt alle wereldbeschouwing en filosofie af, die volgens hem "een proces is, waarbij de menselijke geest zichzelf als het ware verbrandt," "waar het volgende systeem

steeds het voorafgaande vernietigt en uiteindelijk niets dan as overblijft."¹²⁰

Heeft de mens begrippen van Gods gerechtigheid en goedertierenheid, beschouwt hij Hem niet in het diepst van zijn hart als de grootste tyran en egoïst? Het zichtbare heeft voor de mens de attributen van almacht, eeuwigheid, aanbiddelijke heerlijkheid; maar van het Wezen van alle wezen, van de enige Realiteit, van de allerhoogste Majesteit heeft de ziel van de mens zó weinig een blijvende indruk, dat de mens op het ogenblik, waarop hij handelt, van de kleinste, nietszeggende dingen nog méér afhankelijk is dan van Hem, op Wiens wenk de hemelen der hemelen zich bewegen, die alleen redden en veroordelen kan. Voor alles heeft de mens begrip, weetgierigheid, verstand, geheugen, geest - maar aan God gaat hij hoofdschuddend en spottend voorbij. Als de mensen een denkbeeld, een idee, ja slechts een vermoeden hadden van het wezen Gods - zo zegt de apostel - dan zouden zij de Here der heerlijkheid niet hebben gekruisigd (1 Kor. 2:8). "Als de mensen werkelijk God kenden, dan zouden zij Hem vrezen, liefhebben en eren; als zijn verstand het de mens zei, wie God is en wat Zijn gerechtigheid en Zijn gericht, dan zou hij zo verstandig zijn, de eer bij God hoger te achten dan de eer bij de mensen, en het tijdelijke achterstellen bij het eeuwige en zich met God laten verzoenen. Als de mens verstandig was, dan zou hij het allereerst twijfelen aan zichzelf, want wat wordt spoediger beschaamd dan vertrouwen op menselijke wijsheid en onfeilbaarheid? Het is dus duidelijk bewezen: in de dingen Gods is de menselijke wijsheid dwaasheid, in het licht van het verstand duisternis en het verstand als zodanig niets dan onverstand. Wie zich verlaat op zijn verstand, zegt de Schrift, is een dwaas, en een wijze beroeme zich niet op zijn wijsheid."

De theologische methode

Belangrijk is de methode. Kohlbrugge en Wichelhaus waren wat wij noemen irregulaire theologen. Zij schreven geen grote speculatieve systematische werken. Zij hebben de theologie zo dicht mogelijk aan de H. Schrift beoefend. Een groot deel van hun bewaard gebleven brieven is aan exegetische kwesties gewijd. Zij hielden vast aan de grote leerstukken van de kerk, maar verbonden

¹¹⁸ Waar en wanneer het God behaagt.

¹¹⁹ Joh. Wichelhaus, *Akademische Vorlesungen über Biblische Dogmatik*, herausgeb. A. Zahn (Halle 1875), 121ff.

¹²⁰ Joh. Wichelhaus, *Biblische Dogmatik*, 10-20.

hun onderwijs en prediking met de hermeneutiek, het onderzoek naar de rechte uitleg van de H. Schrift. Daarin staan zij direct naast Luther en Calvijn. Luther schreef geen dogmatiek. Calvijn ook niet. Zijn *Institutie* is wel genoemd een bijbels leesboek. Hij bedoelde daarmee tot de Schrift zelf te leiden. En daarom zijn Calvijns commentaren de ware goudmijn en mag zijn *Institutie* nooit zonder zijn commentaren gelezen worden.

Evenals Kohlbrugge heeft ook Wichelhaus nooit propaganda gemaakt voor de gereformeerde belijdenis. Veel meer heeft hij evenals Kohlbrugge zijn leerlingen binnengeleid in het rijkdom van de Heilige Schrift en daardoor werden zij eerst tot de belijdenis gebracht.

Wichelhaus heeft op een nieuwe en levende wijze in zijn omgang met de Heilige Schrift de gereformeerde leer naar voren gebracht. Hij bracht geen nieuwe doctrinas, hij heeft geen nieuw leersysteem opgesteld maar door zijn exegetische naspeuringen bijgedragen tot een verdieping van de christologie.

Overigens heeft Wichelhaus ook van Lutherse theologen veel waardering ontvangen. Zijn artikelen in het wetenschappelijke "Morgenländische Zeitschrift" hebben de verbazing van iemand als Oehler opgeroepen. Zijn voortreffelijke commentaar op de lijdensgeschiedenis van Jezus Christus is een goudmijn van archaeologische en filologische kennis. Dit werd ook door zijn theologische tegenstanders erkend.

22. De laatste ziekte en het sterfbed van Wichelhaus

Het nabije einde

Niet lang zou Wichelhaus genieten van de omgang met zijn geliefde vrouw en haar uitmuntende verzorging, die hij in zijn eenzaam bestaan tevoren zo lang had moeten ontberen. Hij was van jongs af aan niet erg sterk geweest en de zware strijd, die hij telkens weer te voeren had, heeft zijn gezondheid geschokt. Hij moest zichzelf voortdurend ontzien en kon lang niet alles wat hij wilde doen. In het wintersemester 1857/58 werkte hij aan zijn colleges over de brief aan de Hebreëen, maar kwam niet verder dan het eerste hoofdstuk. Vele weken leed hij aan slapeloosheid. Vaak zuchtte hij: "Ach Here, hoe lang moet ik bidden om slechts één uurtje slaap!" In Elberfeld geloofde men niet dat zijn einde nabij was. In december 1857 was Wichelhaus ernstig ziek; hij had griep en leed aan nerveuze aandoeningen. Kohlbrugge wenste hem in een brief, die de voorlaatste zou zijn, beterschap, bracht daarin ook nog allerlei theologische kvesties ter sprake, maar heeft niet beseft, dat de ziekte zo ernstig was. Eerst enige dagen later vernam hij uit een schrijven van Pauline, hoe het met zijn geliefde vriend gesteld was en hoe ellendig zich deze lichamelijk en geestelijk gevoelde. Kohlbrugge antwoordde toen met een troostbrief. Mw. Kohlbrugge schreef: "Professor Wichelhaus is ernstig ziek. Pauline zit er diep in." En even later: "Uit Halle zijn de berichten bij toeneming verontrustend. Langen is er gisteren heen getrokken om eens te zien hoe het staat." Gustav Langen was reeds jarenlang bevriend met Kohlbrugge en zou later in tweede echt huwen met Amalie Seyler. Opnieuw komt er een verzoek uit Halle, dat Kohlbrugge in de Domkerk voor Neuenhaus zal preken. Mw. Kohlbrugge zegt: "die predikant en nog één zijn geheel mee en helpen Pauline in alles."

Niemand - behalve misschien zijn vrouw Pauline - vermoedde toen nog dat Wichelhaus van zijn ziekte niet meer zou herstellen. Zelf meende hij, dat hij de dood tegemoet ging. De afgematte zieke heeft het zelf goed beseft. De 14e februari 1858 ontsliep hij, nadat zijn vrouw hem de troostende woorden van Psalm 48 had voorgelezen. Hij zei: "dat heeft mij aangegrepen." Het waren de woorden: "o God, zoals Uw naam, zo is ook uw roem over de hele aarde."

De student Gottlieb Johner berichtte aan zijn vriend Johann Friedrich Bula, ook een oudleerling van Wichelhaus, het volgende:

"je wilt graag iets naders horen over het heengaan van onze geliefde in de Here ontslapen professor. Zijn geliefde vrouw heeft mij dit vanmorgen meegedeeld en ik wil het jou graag doorgeven. Hoe lang hij geleden heeft, weet je; eigenlijk heeft hij, zoals hij mij eens op een wandeling vertelde, al 14 jaar met de dood gestreden, steeds door de wanhoop tot overwinning. In zijn laatste lange ziekte heeft hij het meeste geleden. "Ja vrouw," zei hij, "als je wist wat in mij omgaat, hele boeken kunnen het niet bevatten." Tegen het einde werd het stil. Zijn stem werd steeds zachter en lieflijker. Hij had zijn leven in Gods hand overgegeven. Hij werd zwak als een kind, lichamelijk zwak, dat hij zich niet meer overeind kon houden. Op de laatste avond brak hij uit in grote vreugde in het loven en danken van God, dat ik met woorden niet kan weergeven. Met de vriendelijkste stem riep hij: "mijn Jezus, mijn Jezus, hoe lieflijk, hoe dierbaar bent U!" Op de laatste avond, toen zij aan tafel zaten, de professor op de sofa, las mevrouw Psalm 48 (meer uit gewoonte, want de professor had dit woord steeds in zijn gedachten). Bij vers 11 zei hij: "nu is het genoeg, het Woord heeft mij gegrepen!" Mevrouw vroeg: "welk woord bedoel je?" Hij zei: "weet je nog voor 15 jaar..." en toen stokte zijn stem. Men bracht hem naar bed en in alle zwakheid zei hij: "getroost!" Zijn ogen en zijn gezicht waren geheel verheerlijkt. Mevrouw sliep 1½ uur, dan stond zij op en hoorde hem zwaar ademen. Om 3 uur in de morgen was alles stil. Mevrouw werd innerlijk tot grote vreugde gesterkt. Wij zijn werkelijk als schapen, die geen herder hebben, maar Psalm 23: "De Here is mijn herder, mij zal niets ontbreken." Onze vriend R. zei mij diep aangegrepen: "Welk een vreugde bij mevrouw Wichelhaus - zij moeten de waarheid hebben."¹²¹

De begrafenis in Elberfeld

Na moeizame onderhandelingen volgde de overbrenging van het lichaam naar Elberfeld. In het sterfhuis te Halle waren enkele studenten, de vader van Johannes Wichelhaus, de superintendent Zahn en de predikant van de Dom te Halle, A.S. Neuenhaus, bijeen voor de begeleiding naar het station. Vader Wichelhaus en Zahn sr. spraken enkele woorden onder andere over: "Ons leven is in Christus verborgen in God." Johannes Wichelhaus werd enige dagen daarna - 19 februari 1858 - begraven op het kerkhof van de

Niederländisch Reformierte Gemeinde te Elberfeld. De ouderlingen van de gemeente droegen de baar en dr. Kohlbrugge zei met een krachtige stem, dat men hier een werkelijke professor in de theologie begroef, die geen leer van mensen maar het Woord van God verkondigd had. Daarna werd gezongen uit Psalm 116:

"Du führest mich vom Tod zum Lebenslicht,
Mein Aug ist froh, mein Fuss wird nicht mehr gleiten,
Du wirst im Land der Lebenden mich leiten,
Ich wandle froh vor deinem Angesicht."

Kohlbrugge aan Pauline

Kohlbrugge schreef aan Pauline: "geliefde dierbare medegenote in de verdrukking en aan het koninkrijk van Jezus Christus, Die ons lief gehad heeft met eeuwige liefde en Die ons leven en onze hoop is! Het is mij een opgave aan U te schrijven, ik schroom het zoals men het mijdt dat men zijn diepe wonden aanraakt. Ik wenste aan Uw hals hangende uit te wenen. Mijn smart over het verlies, dat U geleden hebt als vrouw, ik als vriend. Dat gaat diep en hoog wat jij aan het einde gezegd hebt dat hij Ps. 48 hoorde en zei: "dat heeft mij gegrepen!" Hoe vaak heb ik het aan hem gevoeld dat en hoe het geluk van Jeruzalem hem ter harte ging. Eind vorige week heb ik zijn rustplaats gezien, een klein stukje verwijderd van het graf voor mij eenmaal bestemd. Het is mij een ware en dierbare troost te zien hoe U door de Here gesterkt en ook onderwezen werd."¹²²

Condoleantie van dr. Pernice

De curator van de universiteit van Halle dr. Pernice schreef een condoleantie aan vader Wichelhaus vanuit Halle op 15 februari: "Uw hoogeerwaarde zal het mij zeker niet als een onbescheidenheid duiden, wanneer ik het mij niet ontzeggen kan tegenover U van mijn diepe droefheid uitdrukking te geven, waarmee ik vanwege het heengaan van Uw voortreffelijke zoon vervuld ben. Met hem is een trouwe, godvrezende geleerde heengegaan, wiens nagedachtenis stellig allen dierbaar zal blijven, die hem van dichtbij gekend hebben en hem leerden waarden. Ik weet wel, dat ik Uw hoogeerwaarde en Uw vereerde familie bij dit bittere leed, dat God over U allen brengt, niet kan troosten. Maar ik weet

¹²¹ Joh. Wichelhaus, *Die Lehre der heiligen Schrift*, 170v.

¹²² H.F. Kohlbrugge aan Pauline Wichelhaus-Seyler (Elberfeld, 2 maart 1858).

ook, dat het in eigen leed steeds weldadig is te ervaren, dat ook anderen daarin delen. Moge het Uw hoogerwaarde behagen, mij onder diegenen te rekenen die als mede rouwende vrienden aan het graf staan van de zo vroeg ontslapene en die aan hem de herinnering van hoogachting en vriendschap zullen blijven toewijden.

De weduwe van de heengegane is vandaag een voorwerp van mijn diepe verering en bewondering geweest. Welk een geluk, dat zo'n echtgenote de laatste levensjaren met Uw dierbare zoon gedeeld heeft. Ik heb volstrekt begrepen, hoe gelukkig hij in deze enge band met zo'n vrouw geweest is. God moge Uw hoogerwaarde behoeden en Uw gehele huis! Met de meeste hoogachting en toegenegenheid verblijvend, Pernice.¹²³ De curator van de universiteit van Halle heeft met deze condoleantie-brief niet alleen de nagedachtenis geëerd van Wichelhaus, maar heeft tegelijk een getuigenis gegeven van zijn eigen hoogstaand karakter.

In memoriam van een student

Van de collega-hoogleraren van Wichelhaus in Halle zijn ons zulke uitingen na zijn verscheiden niet bekend. Wel van zijn studenten. Een van hen schreef: "door goddelijke leiding raakte ik, toen ik de universiteit van Halle bezocht, met een man bekend die op een verborgen stille manier in een kleine, nauw aan elkaar verbonden kring zeer zegenrijk werkte. Het was de zo vroeg gestorven prof. Johannes Wichelhaus. Deze man, aan wie de massa van de studenten op de gewone traditionele manier voorbijging, was door zijn rijke levenservaring en zijn zorgvuldige studie zeer diep in de schatkamer van de Heilige Schrift doorgedrongen. Zijn innerlijk ontvankelijk gemoed en zijn grote ernst gaven aan zijn optreden een aantrekkelijke wijding. En wie hem nader kwam en van hem wilde leren, werd met grote liefde en goedheid ontvangen, die nooit moe werd boven alle moeilijkheden en twijfel, die iemand wel eens te veel werden, uit te helpen. Hij leerde niet alleen, hij droeg ons in gebed en zorg op zijn hart. Hij stond naast een exegeet van het Oude Testament (= Hupfeld), die volgens zijn eigen woorden van de heerlijkste Schriftplaatsen waarin de liefde van Jahwe voor Zijn volk geprezen werd slechts afkeer had. Wichelhaus leidde zijn hoorders met een zeldzaam

begrip en een grondige geleerdheid, die vooral in archaeologisch opzicht opvallend was, binnen in het Woord, dat Christus is gekomen om het te vervullen. Naar het getuigenis van Christus en Zijn apostelen het Oude Testament als een eeuwig onvergankelijk Woord van God hooghoudend, was hij er op uit niet slechts een enkele commentaar te leveren, maar de Heilige Schrift op een waardige manier duidelijk, eenvoudig en waar uit te leggen. Overtuigd van de heerlijkheid en majesteit van het Woord, wekten zijn colleges bij degenen die hem verstonden, dezelfde liefde tot het heiligdom. De grote vragen, waardoor de reformatoren bewogen werden en ieder hart dat zoekt naar vrede en troost, de vragen over evangelie en wet, over gerechtigheid door het geloof en gerechtigheid door werken, werden vooral door hem behandeld. De onmogelijkheid om de goddelijke wet op te heffen; de onmogelijkheid, dat de mens als vlees uit zich zelf de wet vervult; de vervulling van de wet door Christus, de volkomen rechtvaardiging van de goddeloze in deze vervulling, de heiliging als het door God bewerkte gevolg van de rechtvaardiging, deze leer werd door deze dierbare man niet alleen diep en aangrijpend geleerd, maar ook in de kring van zijn leerlingen voorgeleefd. Het kon niet anders dan dat dit tot een grote zegen voor mij werd. Wat is weldadiger, hoewel ook een jong mens niet altijd aangenaam, dan deze grote ernst, en ook de grote liefde van God te ondervinden. Het is heilzaam om waarachtig te schrikken voor de heiligheid van God, maar zich dan ook geborgen te weten in zijn barmhartigheid. Zulke indrukken kreeg ik in de nabijheid van deze man, met wie ik door zijn persoonlijke toegenegenheid nog nader verbonden werd. Wichelhaus bracht ons er in het bijzonder toe om een grondige studie van de grondtalen aan te vatten. Hij bewoog ons op een degelijke manier ons in het Hebreeuws te oefenen en hij was er op uit om ons een blijvende kennis bij te brengen. Een van zijn leerlingen was een zo geweldige hebraïcus, dat hij de gehele Jesaja in het hebreeuws gememoriseerd had. In plaats van het ongelooft, dat zo verschrikkelijk van de katheders ons tegemoet waaide, de innerlijke onbestendigheid en de twijfel, werd mij dadelijk in mijn eerste studiejaren de gouden bodem van het Woord Gods onder de voeten gelegd. Wat helpt alle vasthouden op subjectieve wijze? Wat helpt alle innerlijk overtuigd zijn? In de ware strijd van het geloof staat alleen het geschreven Woord vast (Mattheüs 4). Dat ik op dit alles gewezen werd, dank ik aan de nu

¹²³ Joh. Wichelhaus, *Die Lehre der heiligen Schrift*, 172v.

reeds overleden professor, die nog op zijn sterfbed, terwijl een ernstige ziekte hem tot een geraamte misvormd had en hij door allerlei aanvechtingen besprongen werd, aan zijn leerlingen vroeg om aan het geschreven Woord van God vast te houden.¹²⁴

¹²⁴ Joh. Wichelhaus, *Die Lehre der heiligen Schrift*, 173vv.

23. De geschriften van Wichelhaus

De wetenschappelijke nalatenschap van Wichelhaus

Het eerste wetenschappelijk werk van Wichelhaus, dat voor de promotie in Bonn bestemd was en later door de faculteit in Halle werd afgewezen ging over Eusebius: *De Eusebii historiae ecclesiasticae libris I.-III. Dissertatio historico-theologica*. Zijn dissertatie in Halle handelde over de tekst van Jeremia: *De Ieremiae versione graecae Alexandrinae indole atque auctoritate*. Dit onderzoek is met de grootste nauwkeurigheid en zorgvuldigheid gedaan. Geen detail is aan de aandacht van de auteur ontgaan, terwijl hij steeds de grote lijn en de belangrijke gezichtspunten heeft vastgehouden. Het werk heeft veel bijgedragen tot de kennis van de tekst van Jeremia en werd zeer gunstig gerecenseerd.¹²⁵

Deze studies en zijn Habilitationsschrift: *De Novi Testamenti versione syriaca antiqua, quam peschitta vocant. Libri quattuor* zijn nooit gepubliceerd.

Wel zijn: *Das Sacrament der heiligen Taufe behauptet wider die Angriffe der neuen Wiedertäufer* (Elberfeld 1852) en zijn commentaar op het lijdensevangelie: *Versuch eines ausführlichen Commentars zur Leidengeschichte* (Halle 1855) in druk verschenen.

In het *Zeitschrift der Deutsch-Morgenländischen Gesellschaft* verschenen verschillende wetenschappelijke artikelen waaronder het uitstekende: "Das Exil der zehn Stämme Israëls" (1851).

Het belangrijkste werk van Wichelhaus is zijn boek *Versuch eines ausführlichen Commentars zur Leidengeschichte* (Halle 1855), een ware goudmijn van voortreffelijke archaeologische en exegetische kennis, veelvuldig benut en te allen tijde onmisbaar. Zelfs zijn tegenstanders hebben de grondigheid en zuiverheid van zijn archaeologische studies erkend, ook al vonden zij het overige "stichtelijk". F.W. Krummacher heeft over deze commentaar opgemerkt: "Wij aarzelen niet zijn gehele religieuze verklaring van de heilige Schrift als diep levend christelijk en tegelijk als grondig en consequent zuiver reformatorisch aan te duiden. Zijn werk verdient daardoor de voorkeur boven de meeste theologische werken van deze soort, omdat zijn christelijke wetenschappelijke bezinning op zijn heilig onderwerp volstrekt onbevooroordeeld is,

¹²⁵ *Litterarische Zeitung* nr. 37 (1847).

dat de mens alle roem ontnomen wordt en God alle eer gegeven wordt die Hem toekomt, dat de door de Geest gezalfde uitleg van de heilige Schrift tegelijk met een rijke en stichtelijke toepassing gepaard gaat.”¹²⁶

Dr. Adolph Zahn en de uitgave van de geschriften van Wichelhaus

Dr. Adolph Zahn heeft een uitgave van brieven van Wichelhaus verzorgd en heeft vele van diens manuscripten en college-dictaten uitgegeven. Reeds direct na het overlijden van Wichelhaus verscheen: *Enige Briefe des selig verstorbenen Professors der Theologie Johannes Wichelhaus an mehrere seiner Schüler* herausgegeben von A. Zahn (Halle 1859). Deze brieven zijn vermeerderd met andere familiebrieven en fragmenten van brieven opnieuw uitgegeven in *Die Lehre der heiligen Schrift vom Worte Gottes, vom Wesen und Werken Gottes, vom Menschen und Gesetz Gottes* von Johannes Wichelhaus. Nebst Mitteilungen aus seinem Leben. Herausgegeben von Dr. A. Zahn, 3e veränderte Auflage (Stuttgart 1892).

Georg Helbig heeft op grond van de uitgave van Zahn een selectie van brieven uitgegeven, *Der Herr der Herrlichkeit. Briefe von Johannes Wichelhaus* (Furche Verlag Berlin) (Stuttgart 1961), mit “Zur Einführung”, S. 5-46.

Hoe dankbaar wij ook zijn, dat op deze wijze veel van Wichelhaus is bewaard gebleven, de uitgave van de brieven is zeer gebrekkig, en wat betreft de uitgave van de manuscripten, zal nooit met zekerheid te zeggen zijn, waar en of Zahn's bewerking niet tegelijk een bijmenging of inkleuring betekende, tenzij dat de manuscripten waarvan Zahn zich bediende, alsnog uit een of ander archief tevoorschijn komen. Toch heeft dr. Zahn zich zeer verdienstelijk gemaakt met deze uitgave van talrijke geschriften van Wichelhaus. Vooral doordat hij diens brieven heeft verzameld en gepubliceerd, zij het helaas vaak in brokstukken. Echter de brieven van Wichelhaus vormen een kostbaar testament, en zijn nog altijd een uitnemende leidraad voor studenten in de theologie en aanstaande predikanten, waarin zij de beste adviezen en fijnzinnige aanwijzingen tot studie en meditatie, tot luisteren en verkondigen aantreffen. Door dr. A. Zahn zijn ook de colleges van Wichelhaus uitgegeven over het evangelie van Mattheüs, het

evangelie van Johannes, over de eerste Petrusbrief en de Jacobusbrief, alsmede zijn voortreffelijke bijbelse dogmatiek, die helaas onvoltooid is gebleven. Helaas zijn de commentaren over de Psalmen en Jesaja niet gepubliceerd. De verklaring van Genesis is door Richter uitgegeven.

Secundaire literatuur over Wichelhaus

Ds. D. van Heyst heeft destijds vele brieven en langere exegetische stukken van Wichelhaus vertaald en in het *Kerkblaadje* gepubliceerd, vooral in de Jaargangen 1976-1977. Van de hand van Georg Helbig, eveneens door ds. D. van Heyst vertaald verscheen: “Johannes Wichelhaus - een vergeten Getuige” in *Kerkblaadje* 43 (1952) en “Johannes Wichelhaus” in *Kerkblaadje* 44 (1953).

Dr. D. Kalmijn heeft een serie artikelen geschreven: “Johannes Wichelhaus, theoloog en pastor” in het *Kerkblaadje* van 5 mei tot en met 1 december 1978. Deze artikelen zijn integraal als inleiding opgenomen in *Johannes Wichelhaus, Zes Preken* (Kampen 1991), 7-56. Deze bundel werd in samenwerking met de Vereniging tot Uitgave van Gereformeerde Geschriften uitgegeven.

Dr. H. Forsthoff schreef enkele artikelen in de *Reformierte Kirchenzeitung* 81 (1931), de nrs. 17-19 over: “H.F. Kohlbrügges Schüler. 1.1. Johannes Wichelhaus. 2. Eduard Böhl”.

Van Dr. H. Klugkist Hesse verscheen: “Kohlbrugge en Wichelhaus” in *Kerkblaadje* 49 (1958).

Tenslotte: van de hand van dr. K. Groot bestaat een incompleet handschrift van een boek over Kohlbrugge waarin hij afzonderlijk aandacht schenkt aan diens verhouding met Wichelhaus.

¹²⁶ Joh. Wichelhaus, *Die Lehre der heiligen Schrift*, 165v.

24. Epiloog

In zijn opheldering van de Catechismus schrijft Kohlbrugge: "Wat is de rechte omgang met de gaven van de H. Geest? Wanneer men niet weet, dat men gaven heeft, maar dit ene weet, dat men een genadige God heeft."

Zo heeft Kohlbrugge aan Wichelhaus geschreven: "Ik begrijp het wel, wat je daarmee bedoelt, als je schrijft, dat je door veel strijd heen een theoloog geworden bent. Maar toch: laat jouw hemd het niet weten, dat jij je voor een theoloog houdt."¹²⁷ "Mijn geliefde Johannes, ik ken de belangrijke plaats waarop je staat; echter houd op, iets van jou vast te houden."¹²⁸

Daarin ligt de blijvende actualiteit van de boodschap die Kohlbrugge en Wichelhaus, ieder op zijn plaats en wijze, zo klaar en duidelijk gebracht hebben, nl.: "de blijde boodschap, dat wij een genadige God hebben."

Index van namen

Anstein, 79
Axenfeld, 79
Baron van Verschuier, 48
Barth, K., 2
Baur, F.C., 30
Beck, J.T., 75
Bezner, 79
Bleek, Fr., 15
Bogatzky, K.-H. von, 25
Boissevain, H.J.A., 61
Bula, J.F., 73, 84
Busse, 13
Busse-Wichelhaus, H., 13
Böhl, E., 2, 57, 64, 65, 66, 67, 73
Calvijn, J., 31, 46, 80, 82
Capadose, A., 21
Cuno, F.W., 43, 79
Da Costa, I., 21
De Wette, 15, 20
Dilloo, F.W.J., 79
Eichhorn, J.A.F., 26, 27, 41
Engels, Fr., 10
Eylert, R.F., 8
Fichte, J.G., 15, 20
Forsthoff, H., 91
Francke, A.H., 5
Freiherr von Bunsen, Chr.K.J., 43
Fritzsche, Chr.Fr., 28, 34, 38
Gobius du Sart, G.J., 79
Groot, K., 91
Guericke, H.E.F., 28, 33
Hegel, G.F.W., 5, 22, 29, 32, 37
Helbig, G., 90, 91

Hengstenberg, E.W., 20, 21, 22, 23, 30, 36, 37, 39, 40, 44, 45, 47, 50
Herter, 73
Hesse, E., 75, 76, 77
Heydt, A. von der, 44
Heydt, D. von der, 11, 26
Heydt, K. von der, 11, 17, 26
Heydt-Kersten, W. von der, 13, 27, 44, 75
Heyst, D. van, 91
Hitzig, F., 39
Huber, R., 73
Huberinus, C., 75
Hupfeld, H., 28, 33, 34, 36, 38, 39, 40, 87
Johner, G., 57, 73, 84
Kalmijn, D., 91
Kant, I., 4, 28
Klugkist Hesse, H., 91
Knapp, G.Chr., 5
Kohlbrugge, H.F., 2, 3, 5, 10, 11, 12, 13, 17, 18, 19, 22, 23, 24, 26, 27, 32, 34, 36, 37, 40, 44, 47, 48, 49, 53, 55, 56, 57, 58, 61, 64, 65, 67, 70, 73, 75, 77, 79, 82, 83, 84, 85, 86, 92
Kol, E.H., 58
Krummacher, F.W., 10, 20, 89
Krummacher, G.D., 10, 11, 13, 20
Künzli, J., 67, 73, 76, 77
Ladenberg, A. von, 27, 44
Langen, G., 84
Langen-Seyler, A., 84
Leo, H., 28

¹²⁷ *Briefe von dr. H.F. Kohlbrügge*, 71.

¹²⁸ *Briefe von dr. H.F. Kohlbrügge*, 72f.

Locher, G.W., 73
 Locher, Th.J., 65, 66, 67,
 73, 74
 Locher-de Clercq, M., 73
 Luther, M., 3, 5, 46, 70, 80,
 82
 Lütge, H.A.J., 79
 Marheineke, Ph.K., 21
 Meier, G.A., 37, 39, 42, 73
 Meineke, 13
 Meineke-Wichelhaus, A., 13
 Mendel, D., *Zie Neander, A.*
 Mendelssohn, M., 21
 Metternich, 20
 Movers, F.K., 39
 Müller, J., 16, 22, 28, 30,
 32, 33, 60
 Napoleon, 4
 Nasse, 15
 Neander, A., 7, 15, 16, 21,
 22, 23
 Neuenhaus, A.S., 54, 57, 69,
 84, 85
 Nippel, 79
 Nipper, 24
 Nitzsch, K.I., 15, 16, 21, 22,
 24, 33
 Oehler, G.F., 83
 Oosterzee, J.J. van, 30
 Palm, J.H., 22
 Pernice, 28, 29, 54, 55, 86,
 87
 Planck, G.J., 21
 Plato, 21
 Plutarchus, 21
 Pätzhold, 78
 Ranke, L. von, 20
 Raumer, K.O. von, 45, 47,
 49
 Redepenning, 15

Ritter, K., 20, 23
 Rittershaus, 48
 Rudloff, A., 43
 Sack, K.H., 15, 16, 26
 Schlatter, A., 75
 Schlegel, Fr., 6
 Schleiermacher, F.D.E., 5,
 6, 7, 15, 16, 20, 21, 22,
 23, 31, 32
 Schmitz, 79
 Schulze, 44, 50
 Sebesta, F., 77
 Siebel, T., 11
 Snethlage, 27, 34
 Sommer, 39
 Springmann, E., 13, 42, 49,
 50, 52, 54, 55
 Springmann-Wichelhaus,
 M., 13
 Steffens, 23
 Strauß, Fr.A., 23
 Strauß, G.Fr.A., 20, 24
 Strauß, O., 23
 Thilo, J.K., 28, 34, 37, 38
 Tholuck, F.A.G., 3, 28, 29,
 30, 31, 32, 33, 36, 37, 43,
 47, 60, 61, 66, 70, 74
 Tschanter, A., 67, 77, 78
 Twesten, A.D.C., 21
 Wegschneider, J.A.L., 28,
 29
 Wichelhaus sr., J., 13, 14,
 19, 54, 85, 86
 Wichelhaus, D., 13
 Wichelhaus-Rurmann, C.,
 13
 Wichelhaus-Seyler, P., 48,
 49, 55, 56, 84, 85
 Wolfensberger, H.R., 54, 64,
 73

Wolfensberger-Westendorp,
 G., 73
 Zahn sr., 3, 42, 50, 52, 75,
 85

Zahn, A., 31, 40, 52, 67, 69,
 70, 75, 76, 77, 90
 Zahn, J., 67, 75
 Zahn-Schlatter, K., 75

STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2020